

USTANCI U JUZNOJ DALMACIJI U GODINAMA 1869/70. I 1881/82.¹

Prilog za izučavanje vojne istorije
prema autentičnim izvorima

PREDGOVOR

Od dana kada je na Bečkom kongresu (1815) Boka bila definitivno dodeljena Austriji, zavladao je u Boki jedno opšte negodovanje prema novom okupatoru. Austrijska vlast bila je potpuno tuda narodu, austrijski činovnici bili su mahom dogoni (furešti), nepristupačni narodu, a njihovo ponašanje nadmeno i bahatno. Službeni jezik bio je italijanski i sve javne rasprave bile su na tom jeziku. To je posebno pogađalo naše bokeljske seljake jer su za sve službene poslove, a naročito za sporove kod suda, morali tražiti tumače. Vremenom je to negodovanje sve više raslo pa su naši pomorci i školovani ljudi javno govorili o ideji slovenstva (posle sveslovenskog kongresa u Pragu 1848. g.) a docnije o jugoslovenstvu.

To negodovanje i mržnja protiv tuđinske vlasti došlo je do punog izražaja kada je bečka vlada 1868. g. donela zakon o opštoj vojnoj obavezi. Bokelji su bili svesni svojih starih povlastica kojima su bili oslobođeni od vojne obaveze. Tada su slobodno nosili svoje narodno odelo i oružje. Sve se to kosilo sa novim austrijskim zakonom, posebno onda kada je dato strogo naređenje od strane političkih i vojnih vlasti u Kotoru da je 6. oktobar 1869. godine određen za početak regrutacije. Tada je došlo do organizovane pobune i stalnih pokliča naših seljaka: *Ne dajmo naše momke u austrijske soldate!* Državne vlasti u Kotoru bile su svesne opšteg negodovanja i eventualne pobune, pa su organizovale neka pojačanja, naročito po selima. Međutim, već sledećeg dana, 7. oktobra 1869. g. planula je prva ustanička puška u Krivošijama

¹ Napisao Hugo von Czeschka, e. k. kapetan 21. bataljona poljskih lovaca, nastavnik Pešadijske kadetske škole u Insbruku. Sa nemačkog preveo Predrag V. Kovačević.

Verlag L. W. Seidel & Sohn, I Graben 13, Druck von Christoph Reisser's Sohne — Wien, Beč, 1912.

i odmah snažno odjeknula dalje u Grblju, Poborima, Mainama i Brajićima, upravo onako kako su se ranije tajno o ustanku bili dogovorili seoski glavari i sveštenici. Neki školovani ljudi u priobalnim mestima Boke, pa i sam St. M. Ljubiša, tada narodni poslanik u Carevinskom veću u Beču, bili su u samom početku protiv ustanka. Tražili su smirenje i neko kompromisno rešenje jer *šta će bedna šaka naših seljaka protiv moćne i velike Austrije*. Ali, seoski glavari su bili nepopustljivi u svom zahtevu da se zakon o regrutaciji ukine. Docije, u Rajhsratu, Ljubiša je bio uporni branilac opravdanih seljačkih zahteva i javno je branio generala Rodića koji je kasnije uspeo da umiri ustanak.

Međutim, ustanak je počeo. Ni posle punih 96 dana i ogorčenih vojnih okršaja, redovna austrijska vojska uprkos jakog pojačanja sa svežim trupama, artiljerijom, inženjerskim četama, provijantskim kolonama i ratnim brodovima, koja su stigla iz raznih krajeva Monarhije, carska vojna komanda nije mogla da uguši ustanak pa je naredila vojsci *da se povuče u zimski kvartir*.

Neki pisci, a posebno mladi i neupućeni novinari, ovaj ustanak u Boki nazivaju »krivošijski ustanak«, iako je to stvarno bio bokeljski ustanak, iz prostog razloga što su pored Krivošijana u njemu učestvovali i ljudi iz drugog ustaničkog područja — ustanici iz Grblja, Pobora, Brajića i Maina. Na tom drugom ustaničkom području bili su krvavi vojni okršaji: u Grblju pri osvajanju Goražde, u Poborima pri osvajanju manastira Stanjevića, a u Brajićima pri osvajanju Kosmača. Udruženi Pobori, Brajići i Maini dočekali su dobro naoružani bataljon Mađara na Jankovom Ždrijelu, potpuno ga potukli i naterali u bekstvo, tako da se manji ostatak jedva spasio u tvrđavi Kosmač. U tim okršajima bilo je mrtvih i ranjenih, pa čak i poginulih žena.

Treba imati u vidu da je Austrija nekoliko godina pre ustanka bila razorila manastir Stanjeviće i od istog izgradila vrlo jako utvrđenje. Prilikom osvajanja manastira poginuli su komandant utvrđenja i dva oficira. Njih su Pobori, Brajići i Maini s dužnom pažnjom sahranili u groblju sv. Nedelje, a zarobljene austrijske vojnike sproveli do Budve i predali austrijskim vojnim vlastima. Pored toga, sva mesta u Boki bila su na strani ustanika i pomagala ih bilo hranom, bilo odavanjem tajnih informacija, bilo dobrotvornim priložima, a posebno oružjem. Sledstveno, to je bio stvarno bokeljski ustanak, a ne isključivo krivošijski, kako to navode neupućeni pisci. Ne sme se zaboraviti ni ova činjenica:

U tajnim pripremama za ustanak, u Boki se obrazuje ustanički odbor koji izdaje ustanički proglas:

»Na noge! Na noge, narode mladih ratnika iz gora kotorskih! Sjeti se predaka svojih koje ti je Kačić opevao, koji je rekao za njih da mačem sjeku kao Ugarc, a puškom biju kao Crnogorci, da su brzi kao Hercegovci, pametni kao Italijani, a visoki kao Bošnjaci.

Na noge, viteška Boko Kotorska, gnezdo sokolova u jelovim granama! Ti si tri puta nadbila Turke, ti si odolevala Mlečiću i Francuzu i svakom neprijatelju koji se usudio udariti na te.«

Oni takođe navode da je ustanak definitivno zaključen mirom u Knezlazu, u Krivošijama, što nije tačno. Oni ne pominju ni generala Rodića koji je u ime Austrije vodio mirovne pregovore sa ustanicima. Međutim, car Franjo Josip, koji je bio ogorčen na svoje vojne komandante u borbi sa ustanicima jer su se sve ranije akcije, vojne i političke, izjalovile, uzeo je stvar u svoje ruke ne uvažavajući mišljenja raznih savetnika. On je pozvao generala Gavrila Rodića, Srbina iz Like, koji je prilikom ranijeg službovanja u Boki bio stekao ugled kod svih Bokelja, da svojim taktom i jezikom umiri ustanike. U tu svrhu on mu je dao najšira ovlašćenja.

General Rodić je odmah otputovao u Boku i čim je stigao (30. decembra 1869) zatražio je sastanak sa ustanicima iz Krivošija. Pregovori su bili uspešni. U ponedeljak, 11. januara 1870. g. Rodić je opet došao sa svojom pratnjom u Knezlaz i tom prilikom zaključio mir sa Krivošijanima. Svečano je objavio odlaganje vojnog zakona i novčanu pomoć za postradale domove, ali, uz uslov da polože oružje. Ustanici su simbolično spustili puške na zemlju, a malo oružje, pištolje i noževe, zadržali pri sebi. U tom trenutku Rodić je objavio carsku amnestiju za sve ustanike. Odmah zatim ustanici su povratili svoje puške na ramena.

Opet, u ponedeljak, 19. januara 1870. g. Rodić je sa svojom pratnjom krenuo iz Budve u *Gornje Maine* i tu je na isti način kao u Krivošijama sklopio mir sa ustanicima iz Grblja, Pobora, Brajica i Maina. Istog dana, posle zaključenog mira u Gornjim Mainama, Rodić je uputio iscrpan izveštaj vojnom ministarstvu u Beču, a u svoj lični dnevnik upisuje ćirilicom i staroslovenskim slovima sledeće: *Svjatoje Bogojavljenje, hvala Bogu da se je tim danom mir u Boki sačinio i sa milosti Božjom i njegovog veličstva kao što želim preporod postojašnjega reda u budušte pojavio; nitko sretniji nego ja.*

Ovaj kratki zapis staroslovenskim slovima očevidno svedoči da je Rodić iskreno saosećao sa ovim dobrim i krasnim narodom, kao što sam kaže. On je bio srećan što je prekinuo krvoproliće u Boki i što je dokrajčio patnje i stradanja, i, što je najvažnije, on ustanike nije ponizio kao pobeđene nego im je dao punu satisfakciju pobednika i time uzvisio njihov ugled i njihovu herojsku borbu u očima našeg naroda i evropske javnosti koja je pratila ovaj ustanak.

Razume se, Rodić je svojim stavom i postupkom izazvao oštro negodovanje bečke vlade. Pored mnogih pakosti i uvreda on je bio stalna meta režimske štampe i reakcionarnih političara. Međutim, car ga je lično štitio, i kada je pala ta nesposobna vlada imenovao ga je za generalnog guvernera Dalmacije (1870). Rodić je i dalje pozitivno delovao na političkom planu u Dalmaciji,

braneći prava slovenskog življa u toj oblasti od Madara i Nemaca. Njegovim uticajem poražena je autonomaška stranka u Dalmaciji, a pobedila je narodna stranka koja je ojačala slogu Hrvata i Srba i jugoslovensku ideju uopšte.

Na međunarodnom planu prestiž Austrije kao velike sile bio je opao. Bismark je javno govorio o slabosti ove mnogonacionalne veštačke tvorevine i o anahronizmu Austrije. Austrija je stvarno kapitulirala u ustanku protiv bokeljskih ustanika jer je, na njenu sramotu, opozvala zakon o regrutaciji. O tome najbolje svedoči veliki uvodni članak u *Neue Freie Presse* od 20. januara 1870. godine. Iz dugog uvodnika ovde donosimo u slobodnom prevodu nekoliko karakterističnih izvoda:

»Reč je o tzv. pacifikaciji Krivošija. Činjenica je da u Knez-lazu nisu bili prisutni svi ustanici. Činjenica je takode da i ovi prisutni nisu uopšte položili oružje već su izveli unapred dogovorenu komediju; oni su ga samo spustili na zemlju i odmah ga prihvatili, i opet pripasali. Istina je da je predstavnik c. k. vlade (general Rodić) brzo iskoristio tih par minuta da bi ustanicima saopštio milostivu dozvolu da opet prihvate oružje. Ali, zar ne bi oni to i sami uradili da im je naredio suprotno? Pitanje je sada da li su se Krivošije pokorile austrijskom carstvu, ili se austrijsko carstvo pokorilo Krivošijanima! Mi pitamo sada ovo: ako ustanici nisu položili svoje oružje, ako nisu dali vidnog dokaza o svom pokoravanju, ako nisu dali taoce, ako nije uspostavljen red i zakon u tom području, ako treba još da im se nadoknadi šteta iz državnih sredstava, sa kakvim se obrazom onda može tvrditi da se akt od 11. januara označi kao podčinjavanje i pacifikacija? ... U ime c. k. vlade niko nije tražio da se pregovara kao sa nekom stranom državom, već jednostavno da se traži bezuslovno pokoravanje. I dok su naše trupe sve bile pripremile da se ustanak uguši i zada poslednji udarac i dok je zakon već stezao gvozdanim kleštima glavu zmije otrovnice, najednom, u Beču, sve se to ništi i sve se to menja! Upućuje se general Rodić, Jugosloven Jugoslovenima, pravoslavac pravoslavnima, dozvoljava mu se, ili možda naređuje, da ustanike pridobije ne silom, već po ceni državne časti i zakona! Carsko oružje koje se upravo bilo preteći podiglo, moralo se sputiti i odigrala se jedna pozorišna igra koja ne dopušta parodiju, jer je samo po sebi parodija! Zar da se ovde ne poveruje da su naši veliki državni umetnici ovog puta potpuno zatajili i upali u zamku Južnih Slovena, Čeha i Rusa? Sta bi za njih moglo biti poraznije nego da je ovaj prvi proces panslovenskog sazrevanja slomila svojom moćnom snagom c. k. vlada! I obratno, šta može bolje raspiriti ustanički požar koji tinja na stotinu strana, nego kada c. k. vlada pri prvom dodiru sa protivnikom ispoljava svoju slabost i moralnu nemoć na tako žalostan način!«

Kao što smo već pomenuli, veliki uspeh bokeljskog ustanka i junačke borbe u Grblju, Mainima, Poborima, Brajićima i Krivo-

šijama, izazvao je veliko oduševljenje kod Rusa i Čeha i u svim jugoslovenskim krajevima bivše Austro-Ugarske Monarhije. Svetozar Miletić, vođa Srba u Vojvodini, bio je najveći branilac bokeljskog ustanka. Njegova *Zastava*, kao opšte glasilo nacionalne misli, veličala je ovu borbu iz dana u dan i davala joj blistavu slavu pravog herojstva. Njegov najbliži saradnik i saborac Mihail Polit-Desančić pisao je u *Narodu* (br. 35/1870): »... Bečki Rajhsrat i nemački doktori misljahu da sa Bokeljima kao sa gomilom varvara imaju posla, pa da u ime kulture i civilizacije imaju pravo uzaptiti krv varvursku u interesu i u korist nemačke Austrije, te htedoše uvesti tzv. »odbranbeni zakon« i u Boki... I krv bi prolivena, ali se odbranbeni zakon ne mogaše uvesti... Isprva, buntovnici, rebe- li, veleizdajnici — za koje gubilišta behu pripravljena — postadoše Bokelji ugovarajuća stranka sa Austrijom — gotovo uikun u međunarodnom pravu. Austrija nije mogla bokeljski ustanak ugušiti. Junaštvo Boke beše divno, veličanstveno... Srpski sokolovi, ta šaka Bokelja, potresoše veliku Austriju, odbiše grdnu vojsku austrijsku, te na posletku oni diktiraše mir u Knezlazu.«

Ruski autor V. N. Kondratijeva kaže sledeće: »Uslovi mira koji su označili potpunu i neodložnu kapitulaciju austro-ugarske vojske i vlade nisu se mogli, razume se, javno objaviti. Ustanak u Boki ponizio je prestiž Austrije. Nemoć Monarhije bila je očevidna za sve. Carske trupe nisu mogle da pokore šaku ustanika. Austrijska vlada pretrpela je ogromni, moralni udarac. Bokeljski ustanak pokazao je slovenskim narodima u Austriji da se mogu boriti protiv tiranije. Ustanak je probudio narodno-oslobodilački pokret u čitavoj Dalmaciji i ojačao borbu za oslobođenje od turskog jarma u Bosni i Hercegovini. U tome je veliki istorijski značaj bokeljskog ustanka 1869. g.«

Mnogi naši pisci koji su pisali o bokeljskom ustanku 1869. g. opisuju detaljno uzroke ustanka, kapitulaciju Austrije, odjek u jugoslovenskim krajevima, ekonomske i političke prilike — ali veoma malo o dnevnim vojnim operacijama, a pogotovo ne o jedinicama c. k. vojske i o imenima generala koji su učestvovali u gušenju ustanka. Međutim, kapetan Češka u svom radu govori isključivo o vojnim operacijama, o mestima gde su se okršaji vodili, daje imena svih vojnih jedinica, divizija, pukova, bataljona, četa, pominje imena svih generala, pukovnika i ostalih starešina. Čak pominje i imena ratnih brodova, ali ne svih, jer su mnogi ratni brodovi svojom topovskom vatrom štitili nastupanje c. k. trupa ne samo iz Risanskog zaliva nego i sa Jaza. Zato je njegov rad dobra dopuna za bolje poznavanje bokeljskog ustanka. Naravno, razume se, kapetan Češka kao aktivni carski oficir i nastavnik u

Kadetskoj školi, čuvao je do krajnjih granica čast i ugled c. k. trupa i njihovih starešina. Ali, i on je priznao neuspeh tih trupa jednom lakonskom rečenicom: *Krupni politički razlozi doveli su ovaj ustanak do neočekivanog i neuspelog svršetka, a da njegovo ugušenje nije bilo postignuto — svršetak koji svakako nije zadovoljio našu vojničku oseljivost!**

Drugi ustanak iz 1881/82. godine bio je kratkotrajan i bezuspešan iz prostog razloga što su carske vlasti — poučene ranijim ustankom — strategijski renovirale i utvrdile sva ranija utvrđenja, izgradili nove bedeme i bunkere, te stalnim pojačanim patrolama neprekidno krstarile po terenu u oba ratišta i održavali međusobnu vezu, jednom rečju držali su oba ratišta — Krivošije, Grbalj, Pobre, Brajiće, Maine — pod strogom kontrolom. Pored toga, bio je uveden srpski jezik kao službeni, a ponašanje austrijskih činovnika i vlasti bilo je mnogo bolje i humanije nego što je bilo pre ustanka.

Predrag V. KOVAČEVIĆ

I. USTANAK U JUŽNOJ DALMACIJI 1869/70.

UZROCI

Bečkim kongresom 1815. godine Dalmacija je bila trajno ujedinjena sa Austro-Ugarskom Monarhijom.

Osamljenost ove pokrajine, kao i oskudnost veza uslovljenih njenim geografskim položajem sa celinom Monarhije, bili su najvećim delom uzrok što je stanovništvo Dalmacije više zaostalo iza kulturnog napretka Evrope, nego što bi inače bio slučaj. Ove geografske prilike stvorile su takode i mogućnost da se, usled Austriji neprijateljskih susednih uticaja, pripremi jedan ustanički pokret koji istina nije bio vlastima nepoznat, ali koji se odrazio u svom punom obimu tek kada je ustanak stvarno buknuo.

Pošto je Austrija 1868. godine uvela opštu vojnu obavezu to je bilo sasvim prirodno da se ne mogu izuzeti ni srezovi Dalmacije koji pripadaju Monarhiji.

Priznavajući im jedno samo po sebi razumljivo i od davnina stečeno pravo, vlada je nameravala da pruži stanovništvu ovih oblasti izvesno olakšanje u ispunjavanju svoje vojne obaveze tako što ga je u potpunosti oslobodila službe u stalnom kadru s tim da moraju vršiti svoju vojnu dužnost u domobranstvu.

Jedna naročita odredba u III poglavlju vojnog zakona od 6. decembra 1868. propisala je sledeće: »Vojni obveznici bivšeg

kotorskog okruga i zaleđa dubrovačkog okruga u Kraljevini Dalmaciji koji su do sada bili oslobođeni vojne obaveze, moraju ispuniti svoju vojnu obavezu samo u domobranstvu.»

Dok se pretežna većina stanovništva iz Dalmacije bez ikakvog prigovora odlučila za izvršenje vojnog zakona, nastupili su u najjužnijem delu ove pokrajine i u nekim delovima kotorskog okruga, još pri obnarodovanju prednjeg zakona, mnogobrojni znaci koji su pokazivali da stanovništvo ni u kojem slučaju ne želi da prihvati date mu olakšice. Prema tome, moglo se sa sigurnošću zaključiti da će sprovođenje vojnog zakona naići na ozbiljan otpor.

Protivljenje Bokelja sastojalo se, naime, u sledećem: zbog moguće upotrebe domobranstva van svoje vlastite teritorije, jer su smatrali da time štete svome privređivanju i domaćoj radinosti; Bokelj, pošto je u svome zavičaju neradan, upućuje se čim se osposobi za rad u Odesu, Carigrad, Ameriku, Australiju, odakle će posle nekoliko godina da se vrati u zavičaj da bi sa svojom ušteđenom zaradom osnovao porodicu. Oni su negodovali i zbog skidanja svoje narodne nošnje i oblačenja uniforme po vojnom kroju, što je skopčano sa vršenjem vojne dužnosti; zbog stvaranja jednog zajedničkog domobranskog bataljona iz dubrovačkog i kotorskog okruga (stanovnici Boke oduvek su mrzeli Dubrovčane) i, najzad, zbog skidanja narodnog oružja, jer se to protivilo svim njihovim starim tradicijama.

Pošto su po ovom pitanju bili potpomognuti od svojih opštinskih vlasti, ako ne javno ono svakako tajno, to uopšte nije postojala sumnja da se nalaze pred jednim planski pripremljenim otporom protiv izdatog zakona od strane carske vlasti, koji će prvim povodom pretvoriti u otvoreni ustanak.

Pored svega toga politička vlast u Kotoru pokušavala je u svom nastojanju da nađe mirno rešenje, a uz to da pomirljivo deluje na opštinske vlasti. Pošto se ovo pokazalo kao neuspešno, komanda utvrđenja u Kotoru zapretila je da će, u slučaju otpora u vreme regrutacije (6. oktobra 1869. godine), preći na delo i da će smesta proglasiti opsadno stanje. Istovremeno, komandant tvrđave obaveštava Namesništvo u Zadru da će biti potrebna znatna trupna snaga da silom iznudi izvršenje vojne regrutacije. Vojne vlasti bile su načisto: odredbe carske vlade mogu se sprovesti jedino upotrebom oružja.

VOJNA PROCENA USTANIČKOG PODRUČJA I KARAKTERISTIKA NJEGOVOG STANOVNIŠTVA

Po svojoj suštini ustaničko područje južne Dalmacije obuhvata upravni srez Kotora. Pozornicu borbi čini onaj deo sreza nazvan Krivošije koji leži severno od Bokeljskog zaliva, a koji se graniči Hercegovinom i Crnom Gorom.

U ovom najjužnijem delu Dalmacije uzdiže se obalski lanac i snažni planinski masiv Orjen (1900 m visine), čiji najviši delovi strmim i krševitim obroncima okružuju zapadnu oblast Boke Kotorske, dok se prema hercegovačkoj strani spuštaju dugim krečnjačkim grebenima u kotline Graba i Konjskog. Od pravog Orjena nastavlja se glavni greben obalskog lanca istočno preko Pačve (1700 m), Crkvičkog sedla (950 m), krševite piramide Veljeg vrha, Golog vrha i Dragovine, prema crnogorskoj krečnjačkoj visoravni Zalaza čiji krševiti obronci, visoki 800 do 900 metara, prate istočnu obalu Kotorskog zaliva.

Južno od planinskog lanca, koji se pruža od Orjena do Zalaza, kroz zapadni deo Krivošija provlače se dve paralelne kose od kojih je jedna sa dubokim sedlom nazvana Celina, a druga, koja postaje od Dobroštica i Radostaka, zaokružuje južni deo kotline Graba i Ubała.

U istočnom delu Krivošija ispred glavnog grebena prostire se krečnjački plato Ledence, Ubalac i Velje Selo, koji sa svojim krševitim, 600 do 800 m visokim, kao zid strmim obroncima pada u Risanski i Kotorski zaliv. Odvojen od Ledeničkog platoa ždrelom potoka Radovića, severno od Risna, svojim okomitim obroncima uzdiže se Grebenski vis, koji se strmo spušta i čini zadnji izdanak Veljeg vrha prema jugu. Osim jednog uskog pojasa duž obale, površina celog područja sastavljena je od krečnjaka i po svojoj površinskoj osobini slična je onoj u Hercegovini. Zapadni, istovremeno najdivljiji i najbesputniji deo Krivošija, pretežno je pošumljen. Obradivog zemljišta van obalskog pojasa je veoma malo, i to po kotlinama, gde se oko usputnih dolina nalaze naselja sastavljena od nekoliko grupica siromašnih koliba.

Čitavo područje Orjena, osim obale, ima veoma surovu klimu. Zima je veoma oštra, leto vruće i praćeno dugotrajnom sušom. U celim Krivošijama postojale su samo dve prokrčene konjske staze: iz Risna (ustaničko gnezdo) do Grebena, s jedne strane preko Crkvičkog sedla, a s druge strane preko Lupoglavskog klanca do Dragalja. Svi ostali putevi, većinom pešačke staze, bili su krajnje naporni, a pri lapavici, mrazu ili posle kišovitih dana skoro neprolazni. Usled nedostatka smeštaja za veće delove trupa moralo se stalno logorovati, i to po kotlinama, kao jedino pogodnim mestima.

U pogledu snabdevanja trupe su bile upućene isključivo na dovoz sa obale. Pijaćoj vodi iz cisterna dodavale su se neznatne količine vina, octa ili ruma da bi bila pitkija. U brdima se nalazilo utvrđenje Dragalj, određeno za napuštanje, obično posednuto jednom žandarmerijskom i finansijskom stražom, zatim stražara u Crkvicama i poljska utvrđenja na Grebenu kod Donjih Ledencia i Stepena.

Broj stanovništva, koje je ovde mahom bilo iz opština Herceg-Novog, Risna i Perasta, iznosio je blizu 11700 duša, a onog iz

Budve oko 2500 duša. Po narodnosti ovi gorštaci pripadaju istom plemenu kao i Hercegovci, tj. Srbo-Hrvati. Glavno im je zanimanje stočarstvo. Gotovo sve ostale potrebe koje direktno od stočarstva ne potiču, moraju se nabavljati sa obale. Ljudi često traže zarade u inostranstvu, kao što je već ranije rečeno. Tako isto, u pogledu nacionalnog načina borbe Krivošijani su slični Hercegovcima. Njihove male potrebe i oskudnost u pogledu zahteva, kao i tačno poznavanje terenskih prilika, te njihovo praktično odelo koje se na osrednjim odstojanjima jedva razlikuje od okolnog terena, njihova mačja okretnost kojom se kreću po ovom teškom terenu, koji liči na masu razbacanog krša, predstavlja, samim tim, osetne prednosti protiv regularnih trupa.

Svakako treba podvući da su se Krivošijani u prikrivenom privlačenju i naglim prepadima iz zasede pokazivali kao smeli, dok bi se u otvorenoj borbi ispred odvažnog i energičnog nastupajućeg neprijatelja odmah povlačili, a naročito ne bi mogli izdržati bajonet. Ako su u ovom pogledu bili iza Hercegovaca, svakako da su ih prevazišli u zverskoj okrutnosti protiv obezoružanog neprijatelja.

JACINA I RASPORED C. K. TRUPA U DALMACIJI U POČETKU USTANKA

U jesen 1869. godine u Dalmaciji su se nalazili, osim neznatnih odeljenja tvrđavske artiljerije, tri pešadijska puka, svaki sa po tri bataljona od po četiri čete i dva bataljona poljskih lovaca, sa po 60 ljudi u svakoj četi. Sve ove jedinice, u ukupnom broju od najviše 3000 ljudi, bile su ovako raspoređene:

- 47. puk u Zadru,
- 22. puk u Dubrovniku,
- 44. puk u Kotoru,
- 20. bataljon poljskih lovaca u Splitu,
- 27. bataljon poljskih lovaca u Budvi.

Od ovog inače malog broja vojnika zahtevala su navedena utvrđenja, iako male posade od 15 do 46 vojnika, dalje rasparčavanje na inače velikom prostoru raspoređenih i brojno slabijih vojnih snaga.

Počinjeno je svakako jedan po svojim teškim posledicama takav propust da su specijalno u planinskim krajevima nalazeća se utvrđenja bila ostavljena bez svake komunikacione veze sa svim onim utvrđenim mestima na obali i sa centralnim tačkama vojnih operacija. Ovom propustu moraju se pripisati, velikim delom, sve one teškoće koje su bile nastale docnijim ugušivanjem ustanka.

UTVRĐENJE DRAGALJ

U toku ovih događaja Dragalj je od svih fortifikacionih objekata došao do najjačeg izražaja, iako je malo značio i već bio određen da se napusti. U početku ustanka pokazala se neophodnost pojačanja posade i osiguranje snabdevanja, jer nismo hteli da prepuštimo posadu da umre od gladi ili svireposti ako bi dopala u ropstvo, te da ceo kraj oko Dragalja postane središte vojnih operacija koje su otpočele zimi 1869/70. godine. Nalazeći se na izlazu visoko položene kotline grebena DVRSNA, a na putu koji vodi iz Risna preko Krivošija za Grahovo u Crnoj Gori, utvrđenje Dragalj 1869. godine bijaše jedna trospratno ozidana stražara sa puškarnicama, okružena krenoliranim zidom. Gornji sprat bio je udešen za topovsku odbranu, a dva donja sprata imali su samo puškarnice. Izvan zida postojao je jedan uski jarak koji je bio premošten pokretnim mostom. Celo utvrđenje bijaše opkoljeno niskim zemljanim nasipom, ali bez palisada ili bilo kakvih drugih prepreka.

Posada utvrđenja imala je u to vreme 32 vojnika 44. pešadijskog puka pod komandom potporučnika Slavika. Kao i uvek snabdevanje se vršilo delimično iz Risna, ili delom putem neposredne nabavke iz najbliže okoline.

(Ravnica Dragalja — Dvrsna kao najveća dolina Krivošija dugačka je preko jednog sata hoda, a široka prosečno od $\frac{1}{4}$ do $\frac{1}{2}$ sata hoda. Granice Kneževine Crne Gore dolaze ovde sa tri strane, veoma blizu, ali su nažalost tako određene da austrijski teren svuda počinje duboko ispod strmog vrha i ruba crnogorske visoravni.)

POČETAK NEPRIJATELJSTAVA

Odredbe za izvođenje novog vojnog zakona bile su obnarodovane 22. septembra 1869. godine; one su označile 6. oktobar kao dan regrutacije u pojedinim srezovima. Na ovo obnarodovanje, izjaviše među prvima stanovnici obalnih opština severno od Kotora, naime opštine Prčanja, Dobrote i Perasta, da ne žele uvoditi svoje sinove u regrutne spiskove domobranstva. Kada su vlasti naslutile da će se regrutacija sprovesti silom, onda su sve opštine pravoslavne vere koje pripadaju kotorskom vojnom okrugu sledile primer triju gore pomenutih opština.

Podstaknut od strane sveštenika i opštinskih vlasti, narod je zapalio registre rođenih i mrtvih i proterao članove regrutne komisije. Istovremeno, vojni obveznici pobegoše u planine i u Crnu Goru. Sada je bilo jasno da je oružani ustanak odavno bio pripremljen; kao po već ugovorenom znaku okupiše se svi stanovnici koji su bili sposobni za vojsku, pod komandom između sebe izabranih i od ranije već određenih starešina, i posednuše sve

strategijski važnije tačke ustaničkog područja i to u četama, svaka u jačini od 60 ljudi.

Pošto je na ovaj način došlo do otvorenog ustanka, tvrđavska komanda u Kotoru smatrala je za potrebno, kao pripremnu meru za docnije operacije, da pojača najugroženiju posadu utvrđenja u Dragalju i da joj smesta doturi potrebnu hranu.

Shodno tome komanda mesta u Risnu uputila je, po narednji komande u Kotoru, već 7. oktobra jedno odeljenje 44. peš. puka u jačini od dva oficira i 42 vojnika u utvrđenje Dragalj. Komandant ovog odeljenja poručnik Rinek, odlučio je, da bi stigao u Dragalj što pre, da preuzme kraći put iako je bio teži od dva druga puta koji vode iz Risna. On je hteo da stigne u ravnicu Dragalja nastupajući sa svojim odeljenjem preko Sv. Nikole i Ledenica kroz lupoglavski klanac.

Pošto je savladao mnoge terenske teškoće, odeljenje je nesmetano stiglo u Ledenice. Baš tu mu se suprotstavila jedna četa ustanika u jačini od oko 200 naoružanih ljudi, čiji je vođa sa poklikom: »Stan' te!« hteo da kretanje spreči i zaustavi. Istodobno je vođa ustanika izjavio da samo pet ljudi može da nastavi marševanje, a da se ostali moraju vratiti u Risan. Svakako razdražen ovakvim stavom i pretnjom koju su ustanici zauzeli, a u nameri da ih poplaši, poručnik Rinek je naredio da se na ovaj izazov odgovori plotunom iz pušaka. Niko od ustanika nije bio pogođen, osim jednog nezainteresovanog seljaka, čiji se brat nalazio u redovima ustanika. Po važećim zakonima krvne osvete u tim krajevima, ustanici jurnuše sa visoko uzdignutim handžarima na ovo vojničko odeljenje i dovedoše ga u krajnju opasnost.

U nekoliko koraka skoči brat ubijenog na poručnika Rineka, obori ga na zemlju i posle nekoliko trenutaka odseče mu glavu. Ostavljeno bez svog komandira, odeljenje je u neprestanoj borbi sa nadmoćnijim neprijateljem bilo potisnuto do Sv. Nikole. Ponovljeni pokušaj drugog oficira u odeljenju da prekine borbu izjavili su se usled žestokog nadiranja ustanika i usled krajnje nepovoljnog terena. Odstupanje se stalno nastavljalo i usled teškog terena rastureno odeljenje stiglo je konačno u Risan u krajnjoj iscrpljenosti. Gubici odeljenja iznosili su 3 mrtva i 11 ranjenih vojnika.

Ustanak koji je buknuo usled ovog okršaja i krvavog sukoba kod Ledenica, zahvatio je uskoro i južne delove Boke — Grbalj i Paštroviće (kraj koji se nalazi između Budvanskog i Tivatskog zaliva naziva se Grbalj, a onaj između Budve i Petrovca n/m zove se Paštrovići).

Mala i razbacana žandarmerijska odeljenja, koja su se nalazila u ovim krajevima, bila su od huntovnika delimično ili potera-
rana ili poubijana, a tvrđavska komanda u Kotoru bila je sprečena da odgovarajućim snagama posedne sve komunikacije. Ona nije mogla da sa pojedinim utvrđenjima uspostavi vezu niti je mogla

da pojača njihove posade, pa čak ni da im uputi potrebnu hranu. Ipak, sreski poglavar u Kotoru Ritter von Franz pokušao je već drugog dana posle sukoba u Ledenicama da ponovo uputi pojačanje najugroženijem utvrđenju u Dragalju. Sa pobunjenicima je stupio u pregovore kako bi omogućio slobodan prolaz jednom manjem odeljenju.

Ovo je bilo odbijeno, ali Krivošijani izjaviše da su spremni da komandiru utvrđenja prenesu jedno pismo a da ga ne otvore. Zaista, dva njihova čoveka se uputiše u Dragalj sa poverenim im zapečaćenim pismom.

Kada su se oba naoružana čoveka približila utvrđenju, bili su dočekani pušcanom vatrom i ubijeni jer komandir posade nije znao za njihovu nameru. Ovim nesporazumom ogorčenje Bokelja, koje je i bez toga postojalo, bilo je još jače izraženo i vojne vlasti morale su se odlučiti za nasilne i energične korake. Pošto je to sa raspoloživim snagama onog momenta bilo nemoguće, intervenisao je guverner Dalmacije divizijski general von Wagner kod vojnog ministarstva da se upute pojačanja i nad celokupnim ustaničkim krajevima proglasio opsadno stanje. Istovremeno je sjedinio brigadu general-majora Dormusa u Kotoru na taj način što je 22. pešadijski puk prebacio iz Dubrovnika u Kotor.

POJAČANJE CARSKIH TRUPA U DALMACIJI

Na osnovu intervencije vojnog guvernera ministarstvo vojske je naredilo da se u Dalmaciju uputi 7. 48. i 52. peš. puk, a uz to i 9. lovački bataljon — trupe koje su bile stacionirane u Trstu ili u njegovoj blizini. Istovremeno, ministarstvo je preuzelo neophodne mere da se uputi potrebni ratni materijal morskim putem za južnu Dalmaciju. Dalje, bili su odmah upućeni u Kotor jedan ratni brod i dve topovnjače, a isto tako bilo je naređeno da se dostavi potrebna oprema za jednu manju eskadru za dalmatinske vode.

U očekivanju ovih pojačanja divizijski general von Wagner nastojao je da zauzme iščekujući i pasivan stav. Ali, pošto su se u ovom slučaju prve vojne operacije morale bazirati na Risan, koji je posle ledeničkih događaja bio evakuiran, to je von Wagner naredio da se isti 13. oktobra ponovo posedne sa 6 četa. (Ovim se pokazala velika opreznost pobunjenika, čiji su osmatrači ove prethodne mere u Risnu odmah dojavljivali vatrenim signalima i pucanjem.)

POČETAK OPERACIJA

Prvi pokušaji za oslobodenje utvrđenja Dragalj

Cim su stigla prva pojačanja u ratnom materijalu Wagner je odlučio da po mogućnosti održi oba utvrđenja — Dragalj i Crkvice — u trajno osiguranoj vezi sa Risnom i u tu svrhu naredio da se

njihov međuprostor očisti od pobunjenika. Jednospratna stražara u Crkvicama služila je kao objekt za vezu između Dragalja i Risna. Posada se sastojala od 15 vojnika 44. peš. puka i bila je pod komandom jednog kaplara. Istovremeno, posade oba objekta morale su se srazmerno pojačati i izdašno snabdeti sa hranom. Izvršenje ovog zadatka povereno je brigadnom generalu Dormusu i njemu su u ovu svrhu bile podređene sve raspoložive trupe koje su se u tom momentu nalazile u okolini Kotora.

Nastupanje se moralo izvršiti u tri kolone i to: desna kolona pod komandom pukovnika Fischera, koji je bio komandant 48. puka, sa jednim bataljonom ovog puka i jednom četom 8. lovačkog bataljona i dva topa. Ova kolona je morala krenuti iz Orahovca i Dražina Vrta (jugoistočno od Risna na ulazu u Kotorski zaliv). Morala je maršovati zapadno od Ubalca preko planine za Ledeniće, a odavde nastupati ka Dragalju. Glavna kolona koja se sastojala od 44. i 52. peš. puka, jedne lovačke jedinice i jedne inženjerske čete i 10 topova trebala je da nastupa iz Risna pod komandom generala Dormusa u severozapadnom pravcu preko Knezlaza i Napode do Crkvica, te da ovde frontalno napadne glavninu pobunjenika. Istovremeno, iz Morinja (Risanski zaliv) trebao je jedan bataljon lovaca, pojačan mornarima i žandarmima i sa dva topa, da izvrši demonstraciju na liniji Lipci — Ubli. (Ovo odeljenje nije uopšte došlo do akcije usled uzburkanog mora koje je onemogućilo njegovo iskrcavanje kod Morinja.)

Prema određenoj dispoziciji glavna kolona je počela nastupanje iz Risna 19. oktobra. Pobunjenici koji su se nalazili na visovima severozapadno od ovog mesta bili su posle nekoliko metaka brdskih topova proterani i kolona je mogla da nastavi sa svojim marševanjem bez neprijateljskog ometanja. Usled terena koji je bivao sve teži i velikog otezanja po dubini, kolona je mogla napredovati veoma sporo i to uz ogromna naprezanja. Ali, tada su se na desnom krilu pojavile veće grupe ustanika koje se, izgleda, nisu plašile topovske vatre uperene na njih. Zato su se radi njihovog proterivanja morala izdvojiti 2 bataljona i jedna raketna baterija, pod komandom pukovnika grofa Vettera. Za vreme jednog nastupanja od 1000 koraka, ova baterija je morala tri puta otvarati vatru; posle 3-4 plotuna izgubiše se ustanici bez traga, da bi se ubrzo ponovo pojavili na drugim tačkama. Ovakav postupak ustanika imao je za posledicu da su ova bataljona više puta menjala pravac kretanja, da su ponovo ulazili u kolonu i odmah zatim opet se razvijali za borbu, čime su se konačno u potpunosti odvojili od glavnine. Tek posle velikih napora i pošto su penjanjem savladali dva visoka grebena, uspeali su da se opet priključe glavnoj koloni u blizini Knezlaza. General Dormus je naredio da ovde cela kolona bivakuje.

Sledeće noći udarila je kiša, praćena žestokom olujom i potpuno oduzela i onako umornim trupama potreban odmor, sprečila

kuvanje i još više otežala napredovanje po oštrom stenju. General Dormus naredio je da se nastupanje prema Dragalju nastavi i 20. oktobra, ali ga je morao obustaviti kod stražare u Crkvicama zbog potpune iscrpljenosti ljudi i stoke. (Došavši na Crkvice, kolona je prevalila tek 1/3 puta između Knezlaza i Dragalja.) Pošto je prostor između Crkvica i Hana poznat kao najteži i pošto bi na ovom, ili u klancu kod Hana, jedan uspešan neprijateljski napad pri velikom umoru trupa mogao biti fatalan, to je general Dormus odlučio da dalje napredovanje ne forsira nego da kod Crkvica trupe odmori i nahrani. Kada je general doznao da je u međuvremenu posada u Dragalju imala priliku da popuni svoje rezerve hrane, odlučio je da se ekspedicija za Dragalj potpuno napusti.

Posle pojačanja posade u Crkvicama i posle njezine obilne aprovizacije, vratio se posle podne 20. oktobra u Knezlaz, a sledećeg dana u Risan. Pobunjenici ovaj povratak nisu uopšte ometali.

Još teže i bezuspešnije odigralo se u međuvremenu nastupanje desne kolone pukovnika Fischera. Ona je morala da savlada oštre i krševite obronke Orahovca i Dražina Vrta bez ikakvog puta i umesto da 20. oktobra u podne stigne u područje Dragalja, došla je tek do Ledenica gde je pukovnik Fischer naredio svojim potpuno iscrpljenim trupama da tu bivakuju.

Napad koji su te večeri ustanici preduzeli bio je odbijen od strane šest četa. Ipak, prema dispozicijama predviđena skladnost u operacijama za obe kolone bila je usled odlaganja potpuno poremećena. Kada je pukovnik Fischer naknadno doznao u Ledenicama da se glavna kolona povlači, odlučio je da i on to isto uradi. Posle ove nesrećne ekspedicije Dormusove brigade u Krivošijama, ustanici su počeli na raznim tačkama da prelaze u ofanzivu.

BORBE U GRBLJU OD 21. DO 23. OKTOBRA

Prepad na tvrđavu Stanjevič¹

Tvrđava Stanjevič koja se nalazi između Kotora i Budve, nedaleko od crnogorske granice, na raskrsnici puteva koji vode za Kosmač, Budvu i Kotor, morala je da se snabdije hranom između 21. i 22. oktobra, pri čemu su bili angažovani i panduri (meštani rimokatoličke vere). Međutim, okolnost da u okolini tvrđave nisu bili primećeni nikakvi poremećaji reda izgleda da je i bio razlog

¹ Tvrđava je bila poznati bokeljski manastir Stanjevič, dugogodišnja rezidencija crnogorskih mitropolita. U ovom manastiru boravio je izvesno vreme i Dositej Obradović kao i mnogi duhovnici koji su preko Budve brodom odlazili u Svetu Goru, Jerusalim i ostala prekomorska mesta. Kada je Austrija došla u posed ovih krajeva, ona je manastir pretvorila u tvrđavu. — Primedba prevodioca.

da posada, koja se sastojala od 33 vojnika 27. lovačkog bataljona i 12 artiljeraca, nije prilikom popune hranom ispoljila onu opreznost koja joj se u svakom slučaju nalagala. Kada je komandant tvrđave poručnik-lovac Weiss stupio na pokretni most da primi sledovanje bio je jednim metkom oboren, a odmah zatim iskočiše pobunjenici koji su dotle bili sakriveni iza okolnih stena i koji su prodrli preko pokretnog mosta u tvrđavu. Posada koja se muški branila bila je primorana da se povuče u unutrašnjost utvrđenja, gde se sada, sa sprata na sprat, pa sve do krova zgrade borila. Kada su ustanici sa jedne stene koja dominira utvrđenjem zasuli krov kamenjem i pušcanom vatrom i time onemogućili svaki dalji otpor, preostali deo posade prihvatio je kapitulaciju koja joj je za vreme borbe nekoliko puta bila nudena. Protivno svojim običajima, ustanici nisu poubijali obezoružano odeljenje nego su mu osigurali slobodan prolaz do Budve. Zatim ustanici opljačkase kasarnu i posle baciše utvrđenje u vazduh.

NAPAD NA BUDVU

22. oktobra pojavise se znatne čete ustanika ispred Budve gde je naš garnizon zbog ekspedicije za Dragalj bio sveden na svega 50 vojnika 27. lovačkog bataljona. Čim je general Wagner telegrafski bio obavešten o opasnosti koja preči Budvi, naredio je da se odmah 27. lovački bataljon, koji se tek vratio sa Crkvice, ukrca sa dva topa na ratni parobrod »Andreas Hofer« i da se pod komandom majora Tomasa smesta uputi za Budvu. 22. oktobra u 11 časova noću stiglo je ovo odeljenje i major Tomas je naredio da se odmah iskrcavaju topovi i ljudi. Ovo iskrcavanje štiti je »Andreas Hofer« svojom topovskom vatrom od ustanika koji su bili sakupljeni ispred grada. Kada su ustanici, koji su bili u znatnoj nadmoći ispred Budve, posle podne 23. oktobra otvorili intenzivnu vatru na braniöce i istu nastavili preko cele noći, major Toms našao je za potrebno da od vojne komande u Kotoru zatraži nova pojačanja. Kada je po naređenju generala Wagnera već 24. oktobra stigla topovnjača »Streiter« ispred Budve, sa nekoliko lakih topova uzetih iz sastava nekih jedinica iz Kotora, stigoše morskim putem u opkoljeno mesto već sledećeg dana ne samo dve čete 48. peš. puka nego još i 4 jača topa sa municijom.

Na ovaj način, osetno pojačan, garnizon Budve ne samo da je bio oslobođen svog kritičnog položaja nego je bio u stanju da s vremena na vreme vrši napade s manjim odeljenjima na ustanike.

NAPAD NA GORAŽDU I TROICU

Ova dva spoljna forta kotorskog utvrđenja, u zajednici sa utvrđenjem Vrmac, imaju zadatak da štite Kotor sa juga, a nalaze se blizu crnogorske granice. Kotoru bliži for Troica služi u stvari

kao zatvaranje sedla i dominira drumom koji vodi za Budvu i Paštroviće; blokhaus Goražda, koji je opkoljen otkrivenim topovskim mestom, nadvisuje Troicu i leži na jednoj stazi koja vodi iz Crne Gore. Sa Goražde se najbolje vidi Grbalj. Goražda brani posredno troičku raskrsnicu i dominira svim putevima koji u ovom pravcu vode iz Crne Gore.

Goražda je imala posadu od 41 vojnika, među kojima 5 artiljeraca 22. peš. puka, pod komandom poručnika Blumensteina; bila je naoružana jednim glatkim šestofuntovnim topom, jednom sedmofuntovnom haubicom i jednim četvorofuntovnim ostraganom.

Troica je imala posadu od 37 vojnika 22. peš. puka pod komandom potporučnika Koslara. Usled naglog proširenja ustanka u celom bokokotorskom kraju, za preduzimanje jedne nove ekspedicije protiv Dragalja nije se moglo ni misliti sve do dolaska 7. peš. puka koji je bio ukrcan u Trstu 22. oktobra. Vesti o predstojećim napadima na Budvu, Goraždu i Troicu zahtevale su i hitno preduzimanje odgovarajućih mera da bi se ova vrlo važna mesta, koja drže male posade, mogla blagovremeno pojačati. Radi toga je general Wagner odlučio da 44. puku poveri celokupno osmatranje nad pobunjenim krajevima, koji leže u Krivošijama, a isto tako i obezbeđenje Risna, dok je istovremeno naredio prikupljanje svih ostalih trupa u Kotoru i okolini.

Kada su oba utvrđenja — Troica i Goražda — 23. oktobra ozbiljno bila napadnuta od strane ustanika, general Dormus je od prikupljenih trupa u Kotoru uputio po jedan bataljon 48. i 52. peš. puka sa jednom brdskom baterijom za odbacivanje neprijatelja od oba ugrožena objekta. U bataljonu 52. peš. puka bilo je svega 10 oficira i 132 podoficira i vojnika. Na čelu kolone koja je bila pod komandom barona Pittela, maršovao je bataljon 52. peš. puka — brdska baterija u sredini — a za njima bataljon 48. peš. puka. Upravo onda kada je nailazila kolona majora Pittela, između jedan i dva časa posle podne, ustanici izvršiše juriš na Goraždu. Pittel uputi jednu četu 52. peš. puka za Troicu, koja je ovo mesto bez velikih napora oslobodila od pritiska, a sa ostatkom ovog bataljona krenuo je pravo na Goraždu; bataljon 48. peš. puka napao je istovremeno bronke Vrmca. Na ovaj način napadnuti frontalno, i na oba krila, a uz to zasuti uspešnom vatrom jedne polubaterije koju je general Dormus isturio iz Kotora, ustanici su morali, uprkos svoje nadmoćnosti, da napuste svoje položaje i da se spasavaju divljim bekstvom, ostavljajući za sobom 8 mrtvih ustanika. Nekoliko mrtvih i oko 30 ranjenika odveli su sa sobom.

Bataljon 52. peš. puka ostao je celo popodne u Goraždi, a zatim se vratio preko Troice za Kotor. Bataljon 48. peš. puka koji nije imao gubitaka, očistio je obronke Vrmca i kuću Petrovića. Sjedinio se kod Troice sa bataljonom 52. peš. puka i takođe se vratio u Kotor. Ovaj zadnji bataljon imao je jednog oficira i četiri mrtva vojnika, a sedmorica vojnika bili su ranjeni.

DRUGA EKSPEDICIJA PROTIV DRAGALJA 25. I 26. OKTOBRA

Pošto se uspelo, kako je ranije rečeno, da se ugrožena mesta južno od Kotora blagovremeno oslobode pritiska od strane ustanika, general Wagner je nameravao da opet ponovi ekspediciju, koja nije bila uspela 19. i 20. oktobra u Krivošijama. Za ovu novu ekspediciju bili su određeni 7. peš. puk, koji je tek stigao iz Trsta, 44. peš. puk i jedan bataljon 48. peš. puka, dakle svega 7 pešadijskih bataljona. Ovim pešadijskim trupama bile su pridodate jedna inžinjerijska četa, dve raketne i dve brdske baterije; cela brigada stavljena je pod komandu pukovnika brigadira Jovanovića. Brigada je morala krenuti iz Risna 25. oktobra. Pukovnik Jovanović je odlučio da u jednom pravcu uputi brigadu za Dragalj i da istu obezbedi delimično običnim pobočnicama, a delimično sa stalnom pobočnicom na položaju. Shodno ovome, a da bi izbegao preveliko otezanje ove kolone po dubini u nastupnom maršu, naredeno je bilo pojedinim komandantima bataljona da samostalno vrše svoja bočna bataljonska osiguranja za vreme marševanja.

Radi potrebnog ukrcavanja i iskrcavanja određenih jedinica za ekspediciju, pokret je mogao da otpočne tek u 9.30 časova pre podne. Prethodnicu su sačinjavali: dva bataljona 44. peš. puka, 4 raketna topa i jedna inžinjerijska četa; njoj je sledila glavna kolona i to: jedan bataljon 44. peš. puka, dve brdske baterije, brigadno sanitetsko odeljenje, dva bataljona 7. peš. puka, sva tovarna stoka i za njima jedan bataljon 7. peš. puka. Zaštitnicu su sačinjavali jedan bataljon 48. peš. puka i dva raketna topa. Ranci i ceo prtljag ostavljeni su u Risnu.

Pri vremenskim prilikama kao što su bile za vreme prve ekspedicije, stigla je oko 2 sata prethodnica u Napodu, gde je sa visova koji su bili na desnom boku maršovskog pravca bila napadnuta. Da ne bi gubio u vremenu, pukovnik Jovanović je naredio da se prethodnica, koja se odmah razvila za borbu, pojača čelnim bataljonom glavne kolone i da četiri brdska topa stupe u dejstvo. Tek što je kolona posle zadržavanja od 45 minuta ponovo krenula, ustanici koji su bili prividno nestali, napadoše iznenada zaštitnicu. Ovoj je, istina, uspelo da pušćanom i topovskom vatrom napadače drži na odstojanju sve dok glavnina nije došla u blizinu Crkvice; svakako, bilo je 5 sati posle podne kada je i zaštitnica sa svoje strane, i to u stalnoj borbi, mogla tamo da stigne. Posle toga pukovnik Jovanović je naredio bivakovanje u blizini same stražare u Crkvicama, okruživši se gustim stražarskim lancem.

Da bi mogao nastaviti sledećeg dana svoje marševanje do Dragalja, a pošto se moralo proći kroz defile Hana, poznat zbog svog neobično teškog i opasnog terena, pukovnik Jovanović izdao je sledeću dispoziciju: šest četa i dva laka topa moraju ostati u Crkvi-

cama kao glavna rezerva brigade; ostale trupe nastavljaju nastupni marš u istom marševskom poretku kao dan ranije. Kada se stigne na izlaz tesnaca glavnina mora stati i preći u borbeni položaj; 44. peš. puk sa dva raketna topa, oslanjajući se na položaj glavnine, mora da sprovede provijantsku kolonu do Dragalja, a zatim opet da se vrati glavnini. Zbog veće sigurnosti upućene su dve čete sa jednim raketnim topom na brežuljak severno od Poljane.

Tačno po dispoziciji, u 6 časova ujutro, otpočeo je marš i u početku produžen bez zadržavanja do severozapadne strane od Poljane. Ovde su se ustanici bili ugnezдили u stenama, sa obe strane prolaza, odakle su jakim i unakrsnom vatrom obasuli prethodnicu. Tek kada su nastupila dva bataljona radi obuhvatnog napada i kad su dva brdska topa uspešno delovala protiv neprijateljskog desnog krila, provijantska kolona je oko 10 časova pre podne mogla da uđe u ravnicu Dvrsna. Odmah zatim izvršeno je pojačanje i data hrana posadi Dragalja. Pukovnik grof Vetter vratio se sa svojim pukom i rasterećenom stokom provijantske kolone i oko podne ušao u prihvatni položaj brigade.

Ovde za vreme prethodne borbe bijaše pukovnik Jovanović jednim puščanim mečkom teško ranjen u desnu nogu, tako da su ga morali u nosilima vratiti. Zbog toga je pukovnik grof Vetter preuzeo komandu nad brigadom i naredio, čim su se svi ranjenici prikupili, da sva odeljenja krenu za Crkvice. Ovde je zakazan polusatni odmor, a zatim je povratak bio nastavljen preko Napode i Knezlaza za Risan. Ceo marš kolone izveden je zaista u stalnom dodiru sa ustanicima, koji su nas gonili, ali ipak bez bitnog zadržavanja.

Gubici naših trupa u oba dana borbe iznosili su: dva oficira i 12 vojnika mrtvih, a ranjenih tri oficira i 36 vojnika. Naročito 26. oktobra ustanici su, izgleda, morali imati 1000 ljudi, od toga oko 50 mrtvih, a dvaput toliko ranjenih.

BORBE U GRBLJU OD 26. OKTOBRA DO 7. NOVEMBRA

Kao i ranije, i sada je prikupljanje trupa severno od Risna, za oslobodenje Dragalja, dalo povoda da se ustanak u opštinama južno od Kotora ponovo ojača i proširi. Neke opštine u blizini Kotora, koje su ostale verne vladi, bijahu ozbiljno ugrožene od strane ustanika, tako da su iste molile za pomoć. U okolini Budve, prilikom uspostavljanja jedne telegrafске linije koju su ustanici bili razorili, došlo je do srećnih okršaja za naše trupe. Inače sa svih strana dolazile su vesti koje su govorile o pojačanom intenzitetu ustanka u ovom području. Zbog toga je general Wagner odlučio, posle povratka Jovanovićeve brigade iz Krivošija, da prikupi sve raspo-

ložive trupe u Kotoru i okolini i da preduzme ofanzivu u južnom pravcu. Ukoliko bi on frontalno demonstrirao, nadao se da će istovremenim izbacivanjem unapred jačih istočnih krilnih kolona, potisnuti ustanike od crnogorske granice i time ih primorati da polože oružje.

U izvođenju ovog plana brigada generala Dormusa (7. peš. puk i 9. lovački bataljon) stigla je 1. novembra iz Kotora u Đuraševiče; istovremeno, 2. novembra, krenuo je pukovnik Fischer sa delovima 48. peš. puka i 8. lovačkog bataljona iz Kotora preko Duba, odakle je pod stalnom borbom dospao do Sutvare gde se sastao sa Dormusovom brigadom koja je nastupala iz Đuraševića. Pošto su, prema dispoziciji generala Wagnera, kolone Dormusa i Fischera morale nastaviti svoje nastupanje u određenom pravcu, komandant 47. peš. puka pukovnik Schonfeld morao je sa dve čete 22. peš. puka i jednim tek u Dalmaciju prispelim transportom dopune, te sa trupama koje se nalaze u Budvi, odatle izvesti jednu demonstraciju prema Brajićima, da bi sprečio sjedinjenje ustanika iz tog područja sa onim iz Gornjeg Grblja. Ako bi ovo nameravano zaokruženje u potpunosti uspelo, onda bi sudbina ustanika ovog područja, tj. Gornjeg Grblja, bila zapečaćena.

Ovi ustanici iz Grblja dobro shvatiše svoj opasan položaj i pokušase da se izvuku iz predstojećeg opkoljavanja time što su uputili generalu Dormusu deputaciju sa fingiranim izjavama svoje potčinjenosti. Kolone gen. Dormusa stigle su u međuvremenu u Pobrde. General Wagner koji je 3. novembra preselio svoj glavni stan u Sutvaru zaista stupi u pregovore sa poslanicima, a istovremeno naredi da kolone gen. Dormusa i Fischera odmah izvrše napad na Šišiće koji se nalaze u istoj visini kao i Pobrde. Ovaj napad je usledio u tri kolone. Posle viščasovnih borbi, uspelo je carskim trupama da ustanike tako polukružno obuhvate da im je jedino povlačenje ostalo u pravcu Crne Gore, i to preko strmih obronaka Golog vrha. Jedan bataljon 7. peš. puka sledio je ustanike u povlačenju i nije ga zadržalo ni valjanje stena na njih, tako da se konačno u prvi mrak popeo na brdo. Da bi se izbegla povreda granice, bataljonu je bilo naređeno da se vrati u toku noći.

Trupe su se odmarale 4. novembra. Sledećeg dana rešeno je da se iz pravca jugozapada napadne jaki položaj ustanika kod Pobora. Usled krajnje nepovoljnog terena uspelo je koloni Fischera da tek 6. novembra zauzme ovaj položaj i da posedne to mesto. U isto vreme kada su carske trupe zauzele položaje kod Pobora iz Budve su upućena dva bataljona sa dva brdska topa da oslobode utvrđenje Kosmač kod Brajića, koje se nalazilo u velikoj nevolji. Pošto su savladale žilav i žestok otpor ustanika koji su bili opkolili utvrđenje, bilo je omogućeno da se u 4 sata posle podne posada pojača i da joj se dodeli hrana, posle čega se odeljenje vratilo u Budvu.

SMENA U VRHOVNOJ KOMANDI C. K. TRUPA KOJE OPERISU U JUZNOJ DALMACIJI

Krajem meseca oktobra carska vlada je odlučila da odvoji položaj glavnokomandujućeg na bojištu od položaja civilnog guvernera i da preda vrhovnu komandu operativnih trupa u Boki Kotorskoj jednom za to naročito izabranom generalu. Odgovarajući izbor pao je na grofa Auersperga, koji je krajem meseca oktobra dobio naređenje da hitno krene za Kotor.

Imenovani general Auersperg stigao je 7. novembra sa svojim stanom i sa komandantom brigade za južnu Dalmaciju pukovnikom Szimicem u Budvu. Istog dana preuzeo je komandu od generala Wagnera posle čega se ovaj vratio u Zadar. Pošto je grof Auersperg proveo tri dana u Budvi i pošto se obavestio o opštem položaju, dao je pukovniku Schonfeldu uputstva da sa svojom brigadom samostalno vodi sve političke i vojne akcije u području Budve.

Njegova brigada sastojala se od 22. peš. puka, 27. lovačkog bataljona i jedne brdske baterije raketnih topova. Brigade Dormusa i Szimica dobile su naređenje da se vrate u Boku. Naređenje je izvršeno postepeno i bez ikakvih smetnji u roku od tri dana. Dormusova brigada sastojala se od 9. lovačkog bataljona, 7. i 52. peš. puka, dve brdske i jedne polubaterije raketnih topova. Vratila se kopnenim putem u Kotor. Brigada pukovnika Szimica imala je 8. lovački bataljon, 44. i 48. peš. puk, jednu brdsku i 1½ bateriju raketnih topova. Ona je stigla morskim putem u Herceg-Novi, Risani i Perast.

DOGAĐAJI U KRIVOŠIJAMA POSLE PRESTANKA OPERACIJA

Pre svog odlaska iz Budve grof Auersperg je izdao obavezna uputstva za umirenje Grblja brigadiru-pukovniku Schonfeldu koji je i dalje ostao u Budvi. Istovremeno, da bi se osigurala trajna veza između Kotora i Budve naredio je da se postave jača stražarska mesta u Sutvari i kod manastira u Podlastvi, a isto tako da se podignu provizorni blokhauzi u blizini Sutvare i na visu Dubovici. Takođe je utvrđena i ordonanska služba i linija.

Pošto je grof Auersperg na ovaj način otpočeo izvođenje umirenja Grblja, odlučio je da svim raspoloživim snagama preduzme operacije protiv krajeva koji se nalaze na severu Boke, da bi u tom području ugušio ustanak još pre početka nepovoljnog vremena. Da bi mogao izvesti akciju čišćenja po širini u području između Risna i Dragalja, bilo je potrebno da se sprovede nastupanje od obale u četiri kolone koje bi prostorno bile odvojene jedna od druge, i to: istočna kolona pod komandom pukovnika Kaifela, koja se sastojala iz tri bataljona 7. peš. puka sa pola baterije raketnih topova. Pravac nastupanja bio bi iz Orahovca preko Ubalca pre-

ma Ledenicama. Desna srednja kolona, pod komandom pukovnika Fischera, imala je dva bataljona 48. peš. puka, dve čete lovačkog bataljona i pola baterije raketnih topova. Pravač nastupanja bio bi Risan — Ledenice, gde će se sjediniti sa kolonom pukovnika Kaifela. Leva srednja kolona, pod komandom pukovnika Szimica, sastojala se iz tri bataljona 44. peš. puka, dve čete 9. lovačkog bataljona i jedne brdske baterije. Pravač kretanja: Risan — Knezlaz — Crkvice. Zapadna kolona, pod komandom majora Urschitza, sa 8. lovačkim bataljonom i jednom brdskom baterijom. Pravač kretanja: iz Morinja, gde će se ove trupe još 15. novembra brodom prebaciti, preko Ubala za Crkvice.

Dva bataljona 52. peš. puka sa dve brdske baterije ostaju pod komandom generala Dormusa kao rezerva u Risnu. Glavni stan kretaće se sa kolonom pukovnika Szimica. Nastupanje svih kolona mora da počne 16. novembra ujutro.

Dok je kolona pukovnika Fischera, za vreme uspona preko strmih obronaka iznad Risna, naišla na žestok otpor ustanika i tek posle četvorosatnog okršaja mogla da potisne ustanike, dotle su kolone pukovnika Szimica, Kaifela i majora Urschitza neometane od neprijatelja stigle u Knezlaz, Ubalac i Uninirine, gde su 16. novembra uveče bivakovale. Na Sv. Nikoli s jedne, a na Grebenu s druge strane, postavljeni su provizorni blokhauzi sa odgovarajućim posadama. 17. novembra stigoše kolone Urschitza i Szimica u Crkvice pošto su ostavili jednu četu u tesnacu kod Napode i dve druge kod Knezlaza. Major Urschitz, koji je isturio dve čete svog lovačkog bataljona protiv Blagojevića, uskoro iza toga stupi u žestoku borbu sa ustanicima koja je trajala do mraka, a u kojoj su »lovci« imali pet mrtvih i osam ranjenih. Kolone Fischera i Kaifela, koje su se sjedinile u Ledenicama 17. novembra oko podne, tu su ostale da ne bi noćile u tesnacu kod Lupoglava. One su krenule narednog dana ujutro, pošto su u Ledenicama ostavile jedan bataljon 7. peš. puka i jednu brdsku bateriju. Ova baterija nije bila u stanju da krene napred usled ranijih velikih napora.

Noću između 17. i 18. novembra general Dormus je dobio naređenje u Risnu da odmah krene za Crkvice sa svim raspoloživim trupama. U 9 sati pre podne, 18. novembra, stigao je general u Crkvice sa pet četa 52. peš. puka, dve čete 44. peš. puka i jednom brdskom baterijom.

Istog dana kolone su marale da izbiju na ravnicu Dragalja i to: kolone Fischera i Kaifela morale su preći tesnac kod Lupoglava, a kolone pukovnika Szimica i majora Urschitza tesnac kod Hana. Ovaj poslednji bio je gotovo zaprečen usled vrlo teško pristupačne stenovite čuke Velikog Zagvozdača, koja je bila posednuta od strane ustanika, i koji je zatvarao defile kod Hana. Da kolonama Fischera i Kaifela nije uspelo da već ranije stignu u ravnicu Dragalja i da odatle zaštite debuširanje kolone Szimica,

put za Dragalj bi se mogao otvoriti samo kada bi se zauzela već pomenuta kota kod Velikog Zagvozdaka.

U 11,30 časova otpočelo je u širokom frontu i sa svim merama predostrožnosti nastupanje Szimiceve kolone prema obroncima ulaza i u tesnac kod Hana. Dok je kolona pukovnika Klimburga, koja je nastupala istočno od prolaza, stigla oko 2 sata posle podne do određene kote prema Velikom Zagvozdaku a da nije naišla na bilo kakav otpor, odeljenja pukovnika grofa Vettera, tj. jedan bataljon 44. peš. puka koji je direktno nastupao prema Velikom Zagvozdaku, ušao je u žestoku borbu sa grupama ustanika koje su se svuda pojavljivale. Uz to, za vreme ovog nastupanja, ova odeljenja morala su prolaziti kroz jedan pravi lavirint provalija, vrtača i žbunja, što je ne samo usporavalo njihovo napredovanje već ih je i glavni stan, koji je ostao u Crkvice, potpuno izgubio iz vida. Da bi glavnom stanu pokazivao svoj pravac kretanja, grof Vetter je povremeno upućivao signalne metke i palio rakete. U uverenju da su kolone Fischera i Kaitela posle sedmočasovnog marša prevalile liniju od Ledenica do u ravnicu Dragalja, koja je svega 4 km dugačka, general grof Auersperg je poslao pukovniku Vetteru uputstvo da po mogućnosti stigne do visa pre mraka. Međutim, trupe ovih kolona nisu bile stigle u ravnicu Dragalja jer su morale u prolazu kroz tesnac Lupoglava savladati takve prepreke da je čak jedan bataljon Kaifelove kolone bio primoran da sledeće noći logoruje u blizini Markova dola — u istoj visini sa Crkvicama. Izgleda da je pukovnik Vetter u ovom naređenju nazreo zahtev da po svaku cenu reši dodeljeni mu zadatak. Kada se sa svojim oficirima stavio na čelo svojih odeljenja, koja su se borila već šest časova, sa naporima koji su se samo mogli zamisliti, počeo je da se penje uz strme obronke prkoseći svim preprekama. Odeljenja su se već toliko približila visu da je artiljerija, koja je pomagala napad, morala obustaviti vatru da ne bi ugrožavala svoje sopstvene trupe. Jedan gotovo vertikalni zid tu je zatvarao put i čitav građ kamenja i puščanih zrna zasuo je potpuno iscrpelog napadača.

Nije im preostalo ništa drugo nego da se vrate nazad. To je bio odlučujući trenutak za ustanike. Sa divljim poklicima jurnuše svojim handžarima na uzmičućeg neprijatelja da bi nad ranjenicima, ili nad onima koji su zbog isprpljenosti zaostali, počinili zverske grozote. Ovom mrcvarenju učinjen je kraj kada su se dve čete 8. lovačkog bataljona požurile i u napadu proterale ustanike. Posle ovog okršaja, trupe pukovnika Szimica bivakovale su istočno od Blagojevića. Grupa pukovnika Klimberga, koja je pošla napred na istočni ulaz tesnaca, provela je noć na svom položaju, a rezerva generala Dormusa ostala je kod Crkvice. Kolona pukovnika Vettera imala je u ovom okršaju 4 oficira i 22 mrtva vojnika i 4 oficira i blizu 30 ranjenih vojnika.

Ujutro, 19. novembra trupe pukovnika Klimburga mogle su osmotriti da su kolone Fischera i glavnina Kaiffela nastupale od

Dragalja prema tesnacu Hana. Poslije toga je između kolona pukovnika Klimburga i Kaiffela uspostavljena veza preko patrola. Tada se doznalo da su kolone Fischera i Kaiffela stigle u ravnicu Dragalja dan ranije, kasno noću, te da je izlaz iz hanskog tesnaca već bio posjednut jednim bataljonom kolone pukovnika Fischera. Da bi se tesnac mogao proći ukazala se potreba da se ustanici proteraju sa visa Vel. Zagvozdaka i da se isti posedne.

U ovu svrhu određen je 8. lovački bataljon da krene iz svoga logora kod Blagojevića prema Zagvozdaku. Jedno izviđačko odeljenje ovog bataljona ustanovilo je da su ustanici napustili ovaj položaj. Pošto su dve čete 44. peš. puka posele Vel. Zagvozdak i pošto je u sastav kolona Fischera i Kaiffela ušla i provijantska komora koja je bila ostavljena u Crkvicama, krenuo je takođe i glavni stan prema Dragalju. Bio je skoro potpun mrak kada se grof Auersperg na izlazu hanskog tesnaca sastao sa komandantima kolona Fischerom i Kaiffelom. Glavni stan uputio se odmah u tvrđavu Dragalj gde je proveo noć. (Nakon izlaska iz tesnaca glavni stan je upao u zasedu ustanika i bio je u pomrčini, iznenadno, sa svih strana obasut vatrom. Trupe koje su požurile na lice mesta osigurale su osobe glavnog stana, ali je sva prtljažna i tovarna stoka pušćanom vatrom raštrkana i pala je u ruke ustanika).

Dolaskom glavnog stana u tvrđavu Dragalj bila je uspostavljena neprekidna veza između Risna i tvrđave, uređen i obezbeđen dovoz provijanta i municije. Pošto su se svi ostali važniji položaji kao: Sv. Nikola, Ledenice, Goli vrh, Greben, Knezlaz, tesnac Napode, Crkvice i ravnica Dragalj nalazili u rukama naših trupa, to je bila glavna žila kucavica ovog područja povezana, a ustanici proterani prema pustim i siromašnim granicama Bijeke Gore, u krajnjem severozapadu. Kada bi se zaista uspelo da se ovo uz velike žrtve i ogromne napore postignuto grupisanje kroz nekoliko sedmica trajno održi, onda bi se ustanici koji su ostali bez ikakvih potpornih izvora za snabdevanje, nesumnjivo izloženi najvećoj nuždi, prisilili na bezuslovnu kapitulaciju. Ali, naše trupe morale su celo ovo vreme da podnose ogromne telesne napore, morale su uz to, u novembru, konačiti stalno pod otvorenim nebom, u nepriступaćnim planinama, pa su zdravstvene posledice počele kod pojedinaca da se već jasno osećaju. Uz to, nalazili smo se na prekretnici najnepovoljnijeg godišnjeg doba, a glavni stan nije raspolagao nikakvim sredstvima da bi trupe učinio donekle otpornijim protiv oštre zime. Pod takvim okolnostima grofu Auerspergu nije preostalo ništa drugo nego da se konačno ograniči na obilno snabdevanje hranom za oba najvažnija utvrđenja — Dragalj i Crkvice, zatim da se sve ešalonizirane trupe na liniji od Dragalja do obale smesta povuku u zimski kvartir. Pošto je general u tom pogledu izdao odgovarajuće instrukcije glavni stan se vratio 20. novembra,

pod zaštitom jednog bataljona, preko Crkvica u Risan, odakle je te iste noći prebačen u Kotor.

Pošto su ustanici u čitavim Krivošijama bili potpuno mirni, to se snabdevanje hranom za oba utvrđenja moglo brzo i nesmetano obavljati. Kada je general Dormus već 21. novembra javio da će se snabdevanje hranom izvršiti sledećeg dana, bilo mu je naređeno da izvrši povlačenje trupa do obale. Povlačenje je trebalo tako podesiti da prvog dana krenu one trupe koje se nalaze severno od Crkvica, a drugog dana one koje se nalaze kod ili južno od Crkvica.

Povlačenje je otpočelo 23. novembra i uglavnom je nesmetano izvršeno. Međutim, nastupila je takođe još uvek ugrožavajuća promena vremena, praćena ledenom burom, počela je da lije kiša po našim trupama koje ne bijahu dovoljno opremljene za ovakve vremenske nepogode. Pošto glavni stan nije bio predvideo ovu elementarnu nepogodu, general Dormus je smatrao svojom dužnošću, u interesu očuvanja ljudstva i materijala, da izmeni dispoziciju povlačenja utoliko što je naredio povlačenje bez prekida svih odeljenja za Risan. 8. lovački bataljon koji je gen. Dormus odredio kao zaštitnicu upao je time u jedan veoma kritičan položaj iz kojeg se jedino mogao izvući blagodareći mirnoj i stalženoj odlučnosti i obazrivosti svoga komandanta majora Urschitza, kao i muškoj hladnokrvnosti samih trupa.

Ustanici koji su po izgledu od 19. novembra potpuno bili iščezli, počeli su se iznenadno pojavljivati na raznim mestima i sakupiše se neverovatnom brzinom u veće grupe kada su primetili odstupanje trupa. Čitava njihova pažnja bila je koncentrisana na prilično izolovani zaštitni bataljon, te pametno proračunavši oni su izabrali za njega najnepovoljniji trenutak da ga sa svih strana napadnu baš u prolazu kroz defile Napode. Odstupajuća trupa bila je primorana da zastaje korak po korak, pa čak da se formira u kare, da bi se mogla plotunskom paljbom odbraniti od fanatičnog neprijatelja.

Kao što je već rečeno, uspela je samo blagodareći čvrstom držanju da dođe do cilja, uprkos energično izvedenim napadima, u potpuno mračnoj noći, pod kišom kao iz kabla, i po veoma teškom terenu. Ovaj bataljon, koji je za vreme viščasovnog boja pretrpio gubitak od 40 ljudi (među kojima 14 mrtvih) uspeo je nesmetano da nastavi ostatak marša i stigne kasno u noć u Risan, gde su već u toku popodneva bile stigle i ostale trupe.

Ovom poslednjom ekspedicijom protiv Dragalja prestale su sve vojne ofanzivne operacije u čitavom ustaničkom području. S obzirom da je zima već nastupila, a sve komunikacije i telegrafske veze bile prekinute, grof Auersperg nije nikako pomišljao da ustanike ostavi na miru. U svakom slučaju, prema njegovoj odluci,

sva krvavo stečena preimućstva morala su se sačuvati. Najvažnija mera u tom pogledu bila je trajno održavanje visova iznad Risna. U ovu svrhu ne samo da je ovo mesto od sada bilo obuhvaćeno gustim predstražarskim lancem po dubini nego su još bile postavljene i jedna četa na severnom izlazu Smokovca i pet četa na visovima od Sv. Nikole do Grebena.

Takođe se pristupilo izgradnji tri ostala blokhauza, pored dva postojeća koja su ovde bila provizorno postavljena. Stalna smena trupa određenih za posadu ovog odseka pojačala je sigurnost istog i svako povlačenje od strane neprijatelja postalo je nemoguće. Na sličan način kao kod Risna ustanici su odgovarajućom posadom bili odsečeni od svih obalnih mesta između Kotora i Herceg-Novog.

UMIRENJE GRBLJA

Trupe brigade pukovnika Schonfelda koje su bile raspoređene u Kotoru i južno od njega, posele su posle poslednjih borbi u Grblju udaljene kontonmane i bile su osetno pojačane dolaskom većeg dopunskog transporta iz unutrašnjosti Monarhije. Prema instrukcijama koje je dobio od grofa Auersperga, pukovnik Schonfeld je u prvom redu poseo sve važnije garnizone i time je učinio kraj stalnim napadima ustanika protiv onih mesta koja su vlastima ostala verna. Ostavljajući po ranijem razmeštaju i dalje trupe u Budvi, Sv. Stefanu i Petrovcu, nastupila je brigada pukovnika Schonfelda istovremeno sa ekspedicijom u Krivošijama protiv Brajčića, da bi proterala ustanike koji su se povukli iz Grblja. Izuzimajući Grbljane, Pobore i Maine, bijaše u drugoj polovini novembra čitavi deo Grblja, koji se nalazi južno od Kotora obezoružan i pokoran.

Da bi mir ostao trajan bilo je potrebno da se ova mesta zauzmu. Svakako, trupe brigade pukovnika Schonfelda uspele su da proteraju najgorčnije ustanike iz Grblja, koji su se u ovim mestima sakupljali, čak uz samu crnogorsku granicu, ali ovi uspesi ipak nisu mogli pokazati rezultate koji su se očekivali. Kao i u Krivošijama, tako je i ustanicima ovog područja, pomoglo prijateljsko susedstvo Crne Gore i samo trajno posjedanje ovih mesta omogućilo bi da se njima ovlada.

Usled zime koja je svom snagom nastupala, i koja bi svojim vremenskim nepogodama lako onemogućila vezu obale sa duboko unutra isturenim trupama, što ne bi bilo preporučljivo, carske trupe su bile primorane da evakuišu dobivene položaje i da se ograniče samo na to da zatvore obalu.

ZAVRŠETAK USTANKA

Pošto je surova zima i strogo odsecanje od obale primoralo ustanike, koji su velikim delom bili bez krova nad glavom, na teška odricanja jer su bili odsečeni od svih potpornih izvora, grof Auersperg i pukovnik Schonfeld stalno su se trudili da ovu situaciju iskoriste na taj način što su čestim uticajem na najviđenije ljude zahtevali dobrovoljnu potčinjenost svih ustanika. Zaista, pukovnik Schonfeld je uspeo da Brajiće i Maine privoli na безусловnu potčinjenost. Krivošijani i Pobori su postavili takve uslove koji su za generala grofa Auersperga bili neprihvatljivi.

U pogledu službe u domobranstvu zahtevali su oni, Krivošijani i Pobori, da domobranstvo Boke Kotorske ostane van upotrebe, a izvan Boke da se dozvoli domobranskim regrutima da mogu živeti u inostranstvu čim završe vojnu obuku i da se narodna nošnja uzme u obzir kod primene domobranske uniforme. Nadalje, zahtevali su безусловnu amnestiju i naknadu celokupne štete koju su pretrpeli u ovim borbama. Grof Auersperg stavio je doduše ustanicima carsku amnestiju u izgled, ali je uslovio objavu iste prethodnim polaganjem oružja. Zahteve u pogledu povlastica prilikom vršenja vojne dužnosti i naknadu štete nije uzeo u obzir. Krupni politički razlozi doveli su ustanak do neočekivanog završetka, a da njegovo ugušenje nije bilo postignuto — svršetak svakako nije zadovoljio našu vojničku osetljivost.

Dana 17. decembra 1869. godine general baron Rodić imenovan je za guvernera Dalmacije umesto obolelog generala Wagnera. On je 30. decembra stigao u Kotor sa najvišim ovlašćenjima carske vlade. Odmah posle toga general baron Rodić stupio je sa vođama ustaničkog pokreta u pregovore koji su 11. januara 1870. godine doveli do potpisivanja ugovora u Knezlazu. Vođe ustanka izjaviše svoju pokornost i izmoliše previšnju milost. Pošto su se isti odmah odazvali zahtevu o polaganju oružja, objavljena im je previšnja amnestija i data im dozvola da ga uzmu natrag, za zaštitu svoje sopstvene bezbednosti da ga i dalje nose.

USTANAK U JUŽNOJ DALMACIJI 1881/82. GODINE

Posle 1869. godine zemaljska vlada je poklanjala daleko veću pažnju stanju u Boki — naročita uputstva guvernera Rodića da se blago postupa prema narodu. Redovno održavanje školske nastave, kao i stalnim blagonaklonim uticajem, nastojalo se da se divlji i prkosni mentalitet ovih gorštaka i neprijateljski raspoloženih prema svakoj novotariji, pripitomi i da se pojača osećaj pripadnosti celini Monarhije. Dok je vlada pružala stanovništvu obilna novčana sredstva da bi povratilo u normalno stanje svoja imanja koja su bila oštećena događajima ratne godine, dotle su istovremeno građene u svakoj opštini, čak i u najudaljenijim planinskim

selima, školske zgrade i postavljeni učitelji. Kada su posle izvesnog vremena stvarno nastupili središnji odnosi, vladini organi kreću se da pouče stanovništvo da uvođenje domobranstva mora uslediti kao potrebna državna ustanova, da njegovo izvršavanje ni u kakvom slučaju ne okrnjuje potrebe i prava naroda, te da se isti može potpuno uskladiti sa privrednim i ostalim životnim prilikama stanovništva. Uprkos ovim nastojanjima, već u prvoj godini se moralo doći do ubeđenja da ovaj narod nije ni kasnije, kao ni ranije, verovao u uvođenje domobranstva. Na kraju je i vlada došla do istog saznanja po pitanju domobranstva.

Prepredenošću maskirana tvrdoglavost Bokelja bila je donekle prigušena okupacijom Bosne i Hercegovine i uspehom oružja naših trupa u tim pokrajinama. Ovaj planinski narod Boke izgleda da je tačno shvatio da je prestala sloboda zaleđa i nepristupačnost Krivošija i pograničnog pojasa, koji su u suštini stvarali tako važan otporni momenat na koji se ovaj narod od 1869. godine sa velikim samouverenjem i čvrstim pouzdanjem oslanjao.

Činjenica je svakako, da je promenom susedskih odnosa u potpunosti nestalo negodovanje protiv uvođenja domobranstva. Prema izveštajima svih organa, koji bijahu u neposrednoj vezi sa narodom, moglo se zaključiti da uvođenje domobranstva neće naići na stvarne teškoće. Vlada je, dakle, verovala da ne bi trebalo da se dalje odlaže sa uvođenjem vojnog zakona i odredila je jesen 1881. godine kao termin za stvaranje domobranstva. Iako se stanovništvo pokazalo kao snishodljivo, ipak su nastupile takve mahinacije koje ne samo da su na najopasniji način komplikovale predradnje vladinih organa, nego su postale pravi uzroci za ponovni početak ustanka.

Prilikom prvih dogovora koji su vođeni po opštinama Boke, a koji su prethodili skupštini kneževa tj. seoskih glavara u Kotoru, došla je do izražaja težnja pojedinaca za vođstvom. Pošto je patrijarhalnost, koja dominira svim životnim i porodičnim odnosima ovog naroda, posvećena najvećoj uticajnoj ličnosti kojoj je vođstvo povereno, to je bilo jasno da je gotovo svaki pojedinac-glavar težio za ulogom vođe. Nema sumnje da je narod koji je živeo u planinskim krajevima već imao svoje vođe, još pre nego što su se održale savetujuće i odlučujuće skupštine glavara u Kotoru; ali i tu se odmah pojavila njihova težnja za vođstvom, pa je svaki od ovih vođa nastojao da sva važna pitanja okrene u svoju korist.

Bez obzira na to što je bekstvo domobrantskih obveznika za Carigrad uporno raslo, te okolnost da su po Hercegovini četujuća odeljenja čuvenog Stojana Kovačevića počela da se, krajem avgusta, u besputnom terenu hercegovačko-dalmatinske granice, neposredno pored Krivošija, sakupljaju u većem broju, dalo je povoda za razmišljanje i sumnju. Prema tome, da su Krivošijani bili pod tuđim uticajem moglo se uzeti sa priličnom tačnošću. To je došlo do izražaja i kod ranije pomenutih skupština u Kotoru. Dok su

se svih 16 opština Boke izjasnile da će svoje sinove privesti regrutnim komisijama, vođe Krivošijana odbile su regrutovanje za 1881. godinu i tražile odlaganje za 1882. godinu. Pošto su svojim zahtevom ostali u manjini i nisu uspeli, to se obveznici iz Krivošija, Ledenica i Ubala nisu ni javili 27. oktobra u Risnu radi upisa, čime je nepuslošnost ovih krajeva protiv zakona o domobranstvu postala činjenicom.

Ipak, vlada nije htela da unapred pribegne sili. Trebalo je neposlušnim ljudima odrediti izvestan termin za razmišljanje, a do tada je trebalo izbegavati svaki povod za sukob. Međutim, u Dalmaciju stigoše prve vesti o vojnom zakonu koji je trebao da se uvede u Bosni i Hercegovini, a to je dalo novog povoda vođama nezadovoljnih krajeva za što užu saradnju sa hercegovačkim ustanicima.

Od ovog trenutka kolovođe pokreta nastupaju uvek sa sve većom smelošću. Istovremeno, jedna četa Stojana Kovačevića upade u Krivošije zbog čega su se morale napustiti izolirane žandarmerijske stanice u Dragalju i Ublima. Iz dana u dan povećavao se upad hercegovačkih četa koje uskoro počеше da pljačkaju u pravcu obalnih mesta. Nekadašnje utvrđenje Dragalj bijaše opustošeno, bivše stražare u Crkvicama i Ledenicama razrušene, školska zgrada u Unirine i Dragalju, te parohijska kuća na Ublima bijahu zapaljene. Protiv tih ispada, vlada koja je još uvek htela da izbegne svaki ozbiljan sukob, pojačala je žandarmeriju i povećala brojno stanje trupa sa tri lovačka bataljona, koji bi jednim kordonom morali da brane ugrožene obalne tačke. Kordon je bio na liniji: Morinj — Kameno i Zlijebi — Morinj. Ali, kada je i ovaj kordon, kao i trupe pojedinih garnizona koje su vežbale u blizini istih, bio više puta napadnut i kada je napokon 29. decembra 1881. godine kod Kamenog napadnuta jedna žandarmerijska patrola i masakrirana, moralo se konačno pristupiti onim merama koje su bile neophodne da se ustanak silom uguši.

SAKUPLJANJE VOJNIH SNAGA

Dana 1. novembra 1881. godine u Dalmaciji se nalazilo osam peš. bataljona i pet četa tvrđavske artiljerije. Brojno stanje iznosilo je ukupno 2270 ljudi. Sve osnovne jedinice bile su svedene na mirnodopsko stanje, a ovo je opet bilo reducirano mnogobrojnim otkomandama za pojačanje žandarmerije, te bolesnim i iznemoglim. Pored toga, nepovoljna je bila i okolnost što se 1/3 odeljenja osnovnih jedinica sastojala od ljudstva koje je tek bilo završilo osmonedeljnu obuku, te još nije bilo naviklo na osobenosti terena i na podnošenje napora. Ove trupe bile su pod komandom guvernera Dalmacije i vojnog komandanta u Zadru, korpusnog generala barona Rodića, koga je posle penzionisanja, 16. novembra

1881. godine, zamenio general Stevan Jovanović. Četvrti peš. puk koji se početkom novembra nalazio u južnoj Dalmaciji bio je zamenjen 14. peš. pukom. Ali u momentu kada su se pokazali prvi znaci ustanka od 4. peš. puka bijaše svega jedan bataljon u Herceg-Novom i Risnu.

Da bi osigurao obalna mesta i područja Sutorine od pljačke Krivošijana ministarstvo vojske je naredilo, na predlog generala Jovanovića, da ovaj bataljon 4. peš. puka ostane i dalje u svojim dotadašnjim garnizonima; istovremeno, naredilo je odlazak za Dalmaciju 1. i 10. tirolskom lovačkom bataljonu iz Bocena, odnosno Jedenburga, a isto tako i tri bataljona poljskih lovaca iz Hainburga. Po dolasku ovih bataljona morao je bataljon Deutschmeistera da se priključi svome puku u Tirol. U Kotoru je bila postavljena neformacijska brdska baterija, a eskadri je bilo naređeno da ostane i da se nađe u južnodalmatinskim vodama. U prvoj polovini januara general Jovanović je odredio dodatne jedinice 22. peš. puka i 24. lovačkog bataljona iz severne Dalmacije za južnu Dalmaciju. Zbog novih pljačkaških napada i pojačanog previranja u južnim delovima Hercegovine, Ministarstvo vojske je naredilo da se upute za Dalmaciju, početkom januara 1882. godine, nova pojačanja od kojih u Dalmaciju stigoše 35. i 43. peš. puk, 36. bataljon poljskih lovaca, jedna četa tvrđavske artiljerije i dve brdske baterije.

Velika prostorna razvučenost ustaničke oblasti (Hercegovina, južna Bosna i južna Dalmacija) te potreba, po mogućnosti, jedinstvnog nastupa svih trupa u Hercegovini i Krivošijama, zahtevala je naročite pripreme u pogledu komandnog jedinstva. Pošto je general Jovanović ne samo najbolje poznavao ovu oblast i stanovništvo nego i suštinu celog problema, kao i način njegovog rešenja, njegovo apostolsko veličanstvo je naredilo da se i one trupe koje se nalaze u Hercegovini, u pogledu njihove vojne upotrebe, stave pod komandu barona Jovanovića sve dotle dok se ne uspostave redovne i mirne prilike.

Ministarstvo vojske naredilo je 19. januara da se mirnodopsko stanje u južnoj okupacionoj oblasti i kod trupa raspoređenih u Dalmaciji pojača sa po jednim oficijom i 58 vojnika na svaku četu (ovo je izvedeno 6. februara 1882. godine); povećanje trupa usledilo je 20. januara kada su se mobilisali dalmatinski domobranski bataljoni u Zadru i Splitu i odeljenja domobranskih strelaca. Usled ovih značajnih pojačanja u ustaničkoj oblasti bilo je potrebno uređenje komandnih odnosa. Zbog toga je krajem januara obrazovan štab 47. peš. divizije — general Karl Winterhalder — u Herceg-Novom, gde je štab otpočeo sa radom.

Žandarmerijske stanice koje su se nalazile u zaleđu bile su pojačane delom žandarmima koji su bili upućeni iz unutrašnjosti Monarhije, a delom sa pandurima; pored toga, radi odbrane katoličkih opština, postavljeni su noćni čuvari naoružani puškama marke wanzel. Ovi noćni stražari pokazali su se kao veoma pouz-

dani. Probni napad na Žlijebi 29. januara potpuno se izjalovio zbog lojalnog i hrabrog držanja ovih stražara. Odeljenja poljske telegrafije imala su za vreme operacija široko polje rada; ne samo da su uspostavili linije koje su ustanici pokidali nego su postavili nove linije koje su služile privremenoj službi, kao ona iz Risna za Crkvice. Poljska signalna odeljenja obavljala su optičku vezu stanica u Krivošijama, a isto tako i sa brodovima c. k. eskadre sa najboljim uspehom.

POČETAK OPERACIJA

Početak februara 1882. godine broj ustanika u južnoj Dalmaciji iznosio je oko 1200 ljudi. Od toga, izgleda, da je većina bila u dobro pripremljenim položajima, i to 350 do 400 ljudi na Vratlu, 300 do 400 u Ublima, a isto toliko severno od Risna i Perasta. Kao vođa ustanka u Krivošijama bio je označen Petar Samardžić iz Krivošija. Ustanici bijahu naoružani puškama raznih tipova, a imali su malo municije. U vremenu od 29. januara do 6. februara vršili su skoro svakodnevno pljačkaške napade po raznim mestima. Napali su 6. i 7. februara jednu četu 3. lovačkog bataljona koja je bila na vežbanju, a poseli su 8. februara, sa oko 200 ljudi, Orahovac čime je veza sa obalom bila prekinuta. Stalne pljačke ustanika kao i njihovo sve jače ugnježdavanje na visinskom rubu Ledenica, te potreba da se zatvori saobraćaj ustanika sa obalom, prinudiše vojnog komandanta Dalmacije i Hercegovine barona Jovanovića da naredi generalu Winterhaldneru da odmah povрати položaje na visovima kod Ledenica. Pošto baron Jovanović nije bio predvideo veće operacije i popunu trupa pre početka povoljnijeg vremena, to se pri rešavanju ovog zadatka poverenog generalu Winterhaldneru morala izbegavati svaka prevremena provokacija koja bi prouzrokovala veće žrtve i dužu borbu.

Prema datom uputstvu komandant 47. peš. divizije general Winterhaldner je odlučio da izvrši pokret iz Risna sa jednim bataljonom i sa polovinom brdske baterije na Greben, a s druge strane na utvrđenje Ledenice, da bi ova mesta direktno osvojio. Jedan drugi bataljon morao je da krene sa Dražin Vrta u Ubalac da bi zauzeo visove sa kojih bi ustanici uspešno napali prvu kolonu. Konačno, treći bataljon je morao da krene preko Orahovca u pravcu Veljesela, sa zadatkom da protera ustaničke čete koje su se bile utvrdile u Orahovcu. Zato su bile na raspolaganju sledeće trupe: 3. bataljon poljskih lovaca u Risnu, koji je već bio upoznat sa terenom, bataljon 43. peš. puka razmešten u Prćanju, jedan bataljon 14. peš. puka koji je bio oduzet Kotoru jer je Grbalj do tada bio miran i, konačno, pola baterije iz Herceg-Novog. Mogao je takođe da se prebaci i 10. polubataljon tirolskih lovaca koji se nalazio u Perastu kao rezerva Risnu.

Pomorske snage koji bi potpomagale ove operacije bile su: topovnjače »Nautilus« i »Sansego« ispred Ljute, odnosno ispred Morinja, i parobrod »Thurn-Taxis« ispred Kotora, zatim korveta »Fasana« ispred Risna i kazamatski brod »Erzhercog Albrecht« ispred Kumbora. Od ovih su bili određeni »Thurn-Taxis« zajedno sa »Fasanom« da potpomažu penjanje kolone iz Dražin Vrta za Ubalac, te za osiguranje pozadine i prijem ranjenika; »Nautilus« i »Sansego« su trebali da pomažu kolonu koja nastupa preko Orahovca, a »Erzhercog Albrecht« kolonu koja nastupa iz Risna. General Winterhaldner je očekivao uspešno izvršenje ovog zadatka. Odluka kao i sve dispozicije za izvršenje zadatka bile su sve do uveče 8. februara poznate, osim divizijaru, samo šefu generalštaba kapetanu Francu Siglitzu, drugom generalštabnom oficiru Francu Konradu von Hotzendorfu i delimično komandantu 3. lovačkog bataljona u Risnu. Zbog toga što je radi najstrožijeg čuvanja tajne svaka vidljiva priprema morala da izostane, tako je isto, sa druge strane, za izdavanje potrebnog sledovanja za izvršenje ove operacije bilo potrebno da bude izabran takav dan u kojemu trupe dobivaju dvodnevno sledovanje iz magacina.

Da bi se skrenula pažnja sopstvenih trupa i vlasti, a isto tako i neprijatelja, uoči izabranog dana za operacije, izvedena je 8. februara posle podne veća vežba iz Herceg-Novog prema Podima. Sve trupe koje nisu bile u Risnu, a koje su predviđene za operaciju — osim 3. lovačkog bataljona — bile su noću između 8. i 9. februara u potpunoj tišini i bez osvetljenja ukrcane i u potpunom mraku stigoše ispred Risna, odnosno Perasta. Bataljon 14. peš. puka krenuo je 9. februara u 3 sata ujutro iz Kotora preko Ljute za Orahovac. Odmah zatim otpoče penjanje svih triju kolona prema datoj dispoziciji. Čim se razdanilo i s mora se mogli ugledati, potpuno iznenađenje koje je zadesilo grupe ustanika po visovima, ratni brodovi osuše veoma uspešnu vatru i time su izvanredno štatile teško penjanje naših pešadijskih kolona.

Oko 9.30 časova pre podne, nastupajuće kolone koje su bile u borbenom rasporedu, stigoše do linije visova. Ustanici pobegoše preko Donjih Ledenica koje su ranije bili potpuno očistili i zapalili. C. k. trupe zauzeše porušene objekte u Ledenicama, na Grebenu i na Sv. Nikoli. Takođe i mesta Ubalac, Velinje, Orahovac, Stepen i dr. bila su u opštoj pometnji napuštena, a ostavljen je dobar deo imovine, oružja, municije, novac, životne namirnice i slično, koje je palo u ruke naših trupa. Celo stanovništvo Ubala, osim 6 porodica, pobjeglo je za Dragalj. Naše trupe posele su osvojene položaje i iste pojačale izgradnjom kamenih kula.

Naše trupe imale su 6 mrtvih i 20 ranjenih; gubici ustanika bili su znatni. General Jovanović je stigao u Risan 10. februara i odmah naredio da se izrade stalni tvrđavski objekti na Grebenu i Ledenicama, koje su ustanici razorili, a isto tako da se izgradi više poljskih karaula. Pošto su ovi radovi zbog krševitog terena

skopčani sa znatnim teškoćama, izvela ih je inženjerska četa pojačana svim trupnim pionirskim odeljenjima. Dana 13. februara vojna komanda je naredila da se objavi da će se po postupku opsadnog stanja suditi za svako pomaganje ustanika i istovremeno je naredila razoružanje risanskog i hercegnovskog sudskog sreza.

EKSPEDICIJA U KRIVOŠIJAMA

Kombinovane operacije od 7. do 10. marta

U vremenu koje je nastupalo ustanici su nastojali da neprestanim čarkama zamaraju naše trupe i da im nanose gubitke. Na odlučujuće napade naši se nisu odlučivali. Prema vestima poverenika koje su stizale našim predstražama, glavne snage ustanika morale su biti kod Zvečave, Crkvice i Dragalja. Prokrćenu stazu kroz lupoglavski klanac razorili su kod Markov doła. Ukoliko je prethodno učvršćivanje na visinskoj liniji Ledenice — Stepen napredovalo, bilo je manjim odeljenjima omogućeno da je brane i i time su se oslobađale snage radi nastavljanja operacija u unutrašnjost Krivošija. Već krajem februara vojna komanda je namerala da izvede pokrete sa raspoloživim odeljenjima 47. divizije, dok bi odeljenja 44. divizije svojim nastupanjem preko veoma teških planinskih prevoja Vućjeg zuba, Orjena, Orjenske lokve i Graba — Vratla u bok i leđa ustanika, potpomogla gornje pokrete.

Teren u kojem će se navedene operacije izvesti spada u najstenovitije i najneprolaznije delove karsta. Ove trenutne teškoće još više su porasle usled snega i ledenih polja sa kojima su ovi prevoji u ovo vreme bili pokriveni i koji su trupe 44. divizije još u toku noći morale da pređu penjanjem. Putevi koji vode iz Sutornine i mesta Bokokotorskog zaliva u unutrašnjost Krivošija, kao i kozje staze koje vode iz Hercegovine preko Orjenske lokve i Grabovskog sedla spajaju se delom kod Hana a delom kod severnog izlaza lupoglavskog klanca, odakle prolaze kroz ravnicu Dragalja, te se sjedinjuju kod dragaljske tvrđave i onda teška staza vodi preko niskog, ispresecanog i stenovitog pojasa Ploče, koji čini granicu za Grahovo. Iz ove povezanosti malog broja puteva koji vode kroz Krivošije, ukazuje se značaj pravca Vel. Zagvozdak — Han — Crni Nugli, što je bio cilj operacije od 7. do 10. marta, koji su carske trupe morale da zauzmu i čvrsto održe jer je to u interesu učvršćivanja i održavanja veza sa obalom.

Kao početak nastupanja određen je 7. mart. Pošto je gen. Jovanović proučio plan za izvršenje ovih operacija sa gen. Winterhandlerom u Dubrovniku, a takođe i sa generalom von Koberom u Trebinju, uputio se sa svojim glavnim stanom u Boku Kotorsku da bi prisustvovao kombinovanim operacijama ovih dveju divizija

i da bi posle njihovog sjedinjenja lično preuzeo komandu. Obojici divizionara (Winterhaldneru i Koberu) data je najveća samostalnost u okviru njihovih sfera delovanja.

Od 47. divizije (gen. Winterhaldner) u operacijama je učestvovalo osam i po bataljona, tri brdske baterije i odeljenje inženjerske čete, a od 44. divizije (gen. von Kober) četiri bataljona i jedna brdska baterija. Operativne trupe 47. divizije bile su raspoređene u sedam kolona; namera komandanta divizije bila je da sa pet kolona 8. marta osvoji kotlinu Ubli, dakle, uglavnom, zapadno od pravca Lednice — Lupoglav, 9. marta da otpočne nastupanje svih sedam kolona i da se nastavi 10. marta do pravca Veliki Zagvozdak — Han — Crni Nugli. Prema tome, glavna komanda naredila je 44. peš. diviziji da 8. marta demonstrira u pokretu jednim odeljenjem iz Kruševica, preko Poljica, u pravcu klanca kod Vratla, 9. marta sa obe strane Orjena, a onda preko Jelovice u pravcu Zvečeve, odnosno Crkvice. U slučaju da se ovaj prolaz pokaže neizvodljivim morali bi isključivo demonstrirati u datim pravcima. Blagodareći odličnom i obazrivom vodstvu i pažljivoj saradnji svih komandanata kolona kao i zadivljujućoj žilavosti sa kojom su naše hrabre trupe morale u stalnom dodiru sa ustanicima savladati podmuklog i osvetoljubivog neprijatelja, ova kombinovana operacija mogla je da se kruniše sa najlepšim uspehom. Za nastupanje 8. marta gen. Winterhaldner je nameravao da prvo zadobije ivicu severno od pravca Bunovići — Morinj, a onda jednim zajedničkim nastupanjem da stigne na liniju grebena Čeline i da na taj način osigura ravnicu Ubala.

Posle kraćih okršaja na Vratlu odnosno pri penjanju na Čelinu, trupe divizije generala Winterhaldnera, koje su nastupale u pet kolona, zaposele su oko podne 8. marta ravnicu Ubala odnosno greben Čeline, gde su se sjedinile sa kolonama koje su nastupale iz Hercegovine. Od ovih poslednjih ovog dana u noćnom maršu je nastupala desnokrilna kolona, tj. trupe za demonstraciju iz Kruševica, preko Poljica i Jagodišta, i stigla u 5 sati ujutro uprkos teškog, besputnog i strmog uspona na brdski greben, utvrdila se kod Vratla — Kamena i isturila jedno odeljenje preko Graba na Vratlo, gde je ovo odeljenje i stupilo u vezu sa trupama gen. Winterhaldnera.

Postavljeni cilj — tj. posedanje visoravni Ubala i uspostavljanjem veze sa nastupajućim odeljenjima iz Hercegovine — bio je postignut i to bez gubitaka i većih borbi. Trupe su bile dovedene na položaj sa kojega je moglo da usledi nastupanje u potpunom skladu svih raspoloživih snaga.

General Jovanović je preuzeo vođstvo daljih operacija i naredio svim komandantima kolona da posednu liniju Grkavac, Velji vrh, Napoda i Crkvice kao određeni cilj do kojeg treba da se stigne 9. marta.

Pošto su proterali ugneždene ustanike sa Velje grede, sa visova južno od Crkvice odnosno sa Golog vrha, trupe divizije Winterhaldnera stigoše u prvim časovima posle podne u Crkvice gde je već oko 12 časova bio stigao bataljon 43. peš. puka i gde je na staroj utvrđenoj stražari izdigao crno-žutu zastavu.

Srednja i levokrilna kolona 44. peš. divizije popela se u određeno vreme, u 6 sati ujutro, na visove grebena Orjenske lokve, odnosno Vučjeg zuba, i tu su se sjedinile uprkos ogromnih terenskih prepreka koje su se pokazale kroz prašumu Balješinog dola, gde su ledena polja i vetrovi Orjena gotovo onemogućavali prolaz. Međutim, kada se za vreme kratkog odmora začula jaka puščana vatra iz pravca Greben — Ledenice, general von Kober je naredio da se kolone smesta upute u pravcu Crkvice da bi blagovremeno napali ustanike sa leđa, koji su se bili utvrdili na veljoj gredi i na visovima južno od Crkvice. Pravovremeno obavешteni od svojih izvidnica o pokretu ovih zaobilaznih kolona, ustanici ne dočekaše napad s juga od strane nastupajućih kolona gen. Winterhaldnera već napustiše položaj južno od Crkvice. Njihovo odstupanje išlo je preko Jelovog dola prema Pačvi. Usput je opet došlo do okršaja kod Štekarice sa jednim bataljonom grupe generala von Kobera, koji je nastupao širokim frontom, posle čega su se ustanici oko 4 sata posle podne povukli za Dragalj. Osvajanjem položaja kod Crkvice borba sa ustanicima bila je uglavnom odlučena.

RUSENJE DRAGALJSKOG UTVRĐENJA

Usled usmenog naređenja koje je izdao baron Jovanović, na licu mesta, u Crkvicama, morale su 10. marta ostati trupe 44. peš. divizije, a one od 47. peš. divizije nastupati u pravcu Vel. Zagvozdak — Crni Nugli. Prema Dragalju, dosadašnjem uporištu ustanika, moralo se uputiti jedno leteće odeljenje. Shodno tome, ujutro 10. marta krenuše trupe 47. peš. divizije u pravcu ulaza u hanski i lupoglavski tesnac. Posle napornog marša, oko podne stiže 10. tirolski lovački bataljon na sedlo Velikog Zagvozdana, a uskoro zatim jedna brdska baterija koja je bila pridodata ovom bataljonu otvori vatru sa vidnim uspehom na ustanike koji su se bili utvrdili na Mačjoj planini. Oni se povukoše u zaklon krševitih zidova prema zapadu. Pošto je u centru bila zauzeta linija preko koje nije trebalo dalje nastupati, to se kolonama koje su bile upućene prema hanskom tesnacu naredilo da stanu. Upućen je samo šef divizijskog štaba sa dve čete 1. tirolskog lovačkog bataljona da sa jednom brdskom polubaterijom, jednim vođom inžinjeraca i jednom signalnom stanicom krene za Dragalj i očisti utvrđenje od ustanika, koje su koristili kao uporište i zaklon i da ga zatim poruše. Došavši u Dragalj tehnički vođ se odmah uputio da poruši utvrđenje,

dok su polubaterija i lovački bataljon zauzeli položaj da zaštite izvođenje ovih radova.

Pošto su ustanici koji su se nalazili na okolnim visovima pokušali da pušćanom vatrom spreče navedene radove, jedna četa lovaca uputila se u pravcu izlaza iz tesnaca, severno od Dragalja, a polubaterija obasu šrapnelima ustanike sa velikim uspehom. Kada je porušen južni front utvrđenja odeljenje se vratilo u Crkvice.

Za vreme ovih događaja u centru do svog cilja stigoše i one kolone koje su bile upućene u pravcu lupoglavskog tesnaca bez većih gubitaka. Dok je 3. lovački bataljon bio zaposeo visove jugoistočno od Crni Nugli, a jedan bataljon 14. peš. puka Perćinu goru, pukovnik baron Walther Burg je prošao sa tri čete 35. peš. puka lupoglavski tesnac. Oko 5 sati posle podne ovo odeljenje stiže na ulaz tesnaca u ravnicu Dragalja. Ovim operacijama od 7. do 10. marta bile su zauzete sve one tačke sa kojih se moglo postići potpuno pokoravanje ustanika i severnih delova Krivošija, i to čišćenjem i krstarenjem na malom prostoru. U cilju stalnog držanja Krivošija bilo je potrebno utvrditi pomenuta mesta i položaje. Potrebne trupe radi zaposedanja istih ostavljene su na položajima, a ostale trupe prebačene su 11. i 12. marta u pozadinski položaj. Odeljenja 44. peš. divizije ukrcana su u Risnu za Herceg-Novu, a odatle su bile vraćene u Hercegovinu. Za vreme povratka onih trupa koje su bile određene za drugu liniju 11. marta je došlo do okršaja kod Vel. Zagvostka i Grkavca. Ustanici su se na ova zadnja odeljenja, na odstojanju od 30 koraka, bacili sa divljim poklicima, ali su na svim tačkama bili odbačeni od strane naših trupa koje su hladnokrvno izdržale i nanele velike gubitke neprijatelju.

AKCIJA ČISCENJA CARSKIH TRUPA POŠTO SU SE UTVRDILE U KRIVOŠIJAMA

Iako su naše trupe ovim uspelim operacijama zauzele jedan veliki deo Krivošija nije nastupilo očekivano pokoravanje ustanika. Potpomognuti terenom koji je kao stvoren za vođenje jednog malog rata, oni su se štaviše sakupljali u veće čete u prostoru ispred opšteg fronta naših trupa, obasipajući ih pušćanom vatrom. Nastojali su da iz zaseda napadaju naša manja odeljenja, a pokušavali su da i ofanzivno deluju. Sa raspoloživim trupama gusto zaposedanje ustaničkog područja, koje bi u potpunosti proteralo ustanike, nije moglo da se izvede zbog karaktera samog karsta. Moralo se, dakle, nastojati da se neprestanim uznemiravanjem neprijatelja i čestim jačim napadima na njega tako deluje da napusti svaki dalji otpor. Prema tome, komanda 47. peš. divizije odlučila je da jačim i većim krstarenjem kazni ustanike i da pročisti prostor koji se nalazi severno od linije Pačva — Poljkovac — Crni Nugli.

Ova akcija čišćenja koja se izvodila od 2. do 5. aprila dovela je do okršaja kod Poljkovca, Dvorsnika, Mačje planine, Pačve i Pitome rupe i završila se sa proterivanjem ustanika do crnogorske granice. Iz istih razloga i sa istim uspehom preduzeto je čišćenje od 18. do 20. aprila u prostoru istočno od pravca Pitoma rupa — Grkavac — Goli vrh — Stepen, koje je već jasno nagoveštavalo da ustanički otpor stalno slabi i da veliki deo ustanika gubi svoj borbeni duh. Isto tako, prema iskazima stanovnika koji su bili upućeni u pojedina mesta, kao i po raznim dobijenim vestima, moglo se naslutiti da je među ustanicima već nastupila nesloga i da se stvaraju frakcije.

Zaista, hrabra aktivnost naših trupa pokolebala je veru ustanika o nepristupačnosti njihovih brda i dovela ih do ubeđenja da su naše trupe nadmoćnije. Uvideli su da su im izvori iscrpljeni, da su im domovi usled neprestanih borbi razrušeni, i da su konačno pretrpeli znatne gubitke. Ipak, u šumskom terenu Vučjeg zuba i Orjena još uvek su se pokazivale ustaničke čete koje su posle okršaja na Vučjem zubu i Jastrebići, 8. i 9. maja, postale bezopasne.

USTANAK U POBORIMA

Kada je počeo ustanak u Krivošijama teritorija južno od Kotora, Grbalj, ostao je donekle lojalan. Međutim, 1. maja 60 ljudi u Gornjem Grblju i Poborima je izjavilo da neće davati ljude u domobranstvo. Bilo je potrebno da se brzim ugušenjem ovog ustanka spreči njegovo dalje širenje. Rešenje ovog zadatka povereno je majoru Kalivodi sa polovinom 3. bataljona poljskih lovaca i sa jednom polovinom brdske baterije. Ovaj polubataljon krenuo je 2. maja iz Kotora preko Troice — Pipoljevca i pored crnogorske granice preko koložunskog sedla u pravcu Goliša. Ovde su ustanici napali ovo odeljenje oko 10 sati noću, koje je ipak odbacilo ustanike. Dana 3. maja bitka je nastavljena. Usled maršovanja, noćne borbe i stalne borbene pripravnosti, ovo iscrpljeno odeljenje dobilo je prvo pojačanje dolaskom jednog žandarmerijskog odeljenja koje je bilo upućeno iz Budve i koje je stiglo oko 8 sati ujutro do Čuke, severoistočno od Donjih Pobora (Zečevo Selo), i zajedno sa 18 stanovnika ovog mesta otvorilo vatru na ustanike. Kada su oko 6 sati uveče na koložunsko sedlo stigle jedna četa 43. peš. puka i jedna polovina brdske baterije sa natovarenim provijantnim kolima, a oko 8 sati uveče u Kneževiče jedna četa 36. bataljona poljskih lovaca iz Budve, nastavljena je 4. maja svom snagom akcija čišćenja.

Ovom prilikom naše trupe stupiše u vezu sa crnogorskim kordonom i uveriše se da su ustanici koji su se noću 4. maja prebacili preko crnogorske granice obezoružani. Prema jednoj vesti koman-

da mesta u Budvi javila je da je crnogorska vlada internirala 179 Pobora. Time je ustanak u Grblju bio u najkraće vreme ugušen.

ZAVRŠETAK

Od kraja maja do kraja septembra c. k. trupe nisu bile uznemiravane u akciji čišćenja, pa se moglo zaključiti da se ustanak u potpunom smislu reči mogao smatrati okončanim. Ipak, u svojoj zaslepljenoj upornosti Krivošijani i Hercegovci odbiše ponuđenu amnestiju jer su zahtevali, pored nekažnjivog povratka, i ostale povlastice u pogledu ispunjenja vojne obaveze. S obzirom na njihov odnos prema celini Monarhije, ovo poslednje, naravno, nije moglo da se prihvati. Vojne mere za trajno osiguranje sreza nisu bile dirnute. Čak se moglo i pristupiti postepenom ograničenju prikupljenih snaga.

Gornjodalmatinski domobranski bataljoni, zbog otpuštanja ljudstva, svedeni su na propisani mirnodopski kadar. Trupna komanda za Dalmaciju i Hercegovinu, posle četvoromesečnog postojanja, bila je 1. juna likvidirana. Trupe i ustanove koje su se nalazile u Dalmaciji, a koje su još neko vreme morale da zadrže povećano brojno stanje, bile su podređene vojnoj komandi u Zadru. 15. septembra bile su rasformirane: 47. peš. divizija sa 93. i 94. peš. brigadom i 10. brdskom brigadom. Odeljenja koja su se nalazila u južnoj Dalmaciji došla su pod komandu toga dana aktivirane 8. brigade posadnih trupa u Kotoru, za čijeg komandanta bijaše imenovan pukovnik Karl von Blažeković.

Povratak i prijem izbeglica u sastav njihovih zavičajnih opština, a time i konačno umirenje ovih nemirnih krajeva, bilo je ostavljeno najbližoj budućnosti.